

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

**Državnost Bosne i Hercegovine u XX i XXI stoljeću:
historijski izazovi i dostignuća u razvoju državnosti
Bosne i Hercegovine: ZAVNOBiH**

Pejanović, Mirko; urednik

2024-10-21

<https://bastina.anubih.ba/handle/123456789/795>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

KO JE BIO HALID MANDIĆ, AUTOR PROUSTAŠKOG ELABORATA O NOVOPAZARSKOM SANDŽAKU 1945. GODINE

*Šerbo Rastoder**

Sažetak: Tekst koji objavljujemo se nalazi u Hrvatskom državnom arhivu, Fond NDH. Na naslovnoj strani pored grba FNRJ, stoji MNO FNRJ, Arhiv narodnog oslobođenja, br.reg 3/2, k.284,V 13. Dokument je pisan latinicom, na pisaćoj mašini, ima 36 strana i na početku i na kraju dokumenta stoje inicijali H.M. Službe koje su imale na uvid ovaj dokument su ispod inicijala napisale, Halid Mandić, čime je nedvosmisleno utvrđeno autorstvo ovoga dokumenta. Da dokumentu nije pridavan neki poseban značaj, potvrđuje činjenica, da u brojnim policijskim iskazima i saslušanjima kojima je nakon 1945. godine saslušan Halid Mandić, nigdje se ne spominje ovaj elaborat, niti policijski organi iskazuju interesovanje za tim da saznaju, kako je dokument nastao, po čijem nalogu i koja mu je bila namjena. Zbog svega navedenog, nama je dokument interesantniji kao svjedočanstvo o ideologiji koja je na muslimane gledala kao na “hrvatsko cvijeće” odnosno saglasno tome da “*Novopazarski Sandžak kao politički problem postoji zapravo tek od Berlinskog kongresa 1878, kada je ova oblast, dotle integralni dio Bosne i Hercegovine – pa prema tome čest i hrvatskog životnog prostora – u međunarodnoj političkoj igri odcijepljena od svoje matice zemlje*” kako stoji u uvodnom dijelu ovoga dokumenta.

U svakom slučaju našavši se između dvije velikonacionalne ideologije (ustaške i četničke) koje su muslimane smatrale dijelom “svog naroda” muslimani su stradali i od jedne i od druge strane, s apsurdnom konstatacijom da su protagonisti ovih ideologija, od kojih je jedna muslimane smatrala “hrvatskim cvijećem” a druga “Srbima” u suštini ubijala “svoj narod”. “Ubijati samog sebe” bi bila istorijska stupidnost koja bi se mogla pripisati i jednima i drugima, da se ne radi o ideološkoj matrici kojoj je uništenje jednog naroda bio cilj a ideologija samo sredstvo koje će ubrzati realizaciju tog cilja. Sve je to dodatno opredijelilo gorku sudbinu ovoga naroda ne samo tokom Drugog svjetskog rata. Jer, prepoznavati “drugog” samo onda kada vršiš egzekuciju nad njim, nije ništa do, nesposobnost da javno priznaš posebnost tom drugom. U protivnom, “ubijaš sebe”, što bi bio paranoičan suicid, kojeg ne bi želio niko a posebno ne, bilo koji civilizovan narod. Sve u svemu, integralno objavljivanje ovoga dokumenta, bez redaktorskih ili kritičkih opservacija priređivača, usmjeren ka potpunosti očuvanja njegove autentičnosti, čini nam se upečatljivim primjerom jednog od dva navedena ideološka obrasca.

Ključne riječi: Halid Mandić, Novopazarski Sandžak, NDH

* Akademik, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, serbor@t-com.me.

Dosije Halida Mandića, dobro očuvan, nalazi se u Hrvatskom državnom arhivu (HDA) fond 1561. SDS RSUP SRH, br. 305557 Halid Mandić. U cjelini je digitalizovan. Dobio sam ga zahvaljujući kolegi dr Željku Karauli, koji je ujedno i najzaslužniji za nastanak ovoga rada. U cjelini, u dosijeku se nalazi najviše zapisnika sa saslušanja i iskaza Halida Mandića datih policijskim (udbinim) organima raznim povodima. Sigurno je jedno: da Mandić nije kazao policiji sve što bi zanimalo nekog potencijalnog istraživača njegovog živopisa. Veoma se jasno zaključuje iz zapisnika da je Mandić vodio računa o tome da u svojim iskazima pomene samo one ličnosti i događaje koji mu idu u prilog u kontekstu vremena u kojem se istraživalo, te bi neki površni analitičar mogao samo na osnovu toga Mandića prepoznati kao osobu povezanu sa ljudima ljevičarske orijentacije, od kojih su neki pokrivali visoke državne i političke položaje nakon rata. No, drugi izvori i fragmentirani podaci daju osnova za zaključak da je Halid Mandić bio musliman iz Crne Gore kojeg je sudbina života i životnog puta povezala sa hrvatskom desnicom i u tom smislu rezultirala mišljenjem iznijetom u elaboratu “Novopazarski Sandžak”¹ koji integralno prenosimo. Elaborat se nalazi u arhivi NDH, kucan na pisačkoj mašini, latinicom, ima ukupno 36 strana i kao takav čini jedinstveno svjedočanstvo o mišljenju i ideologiji uglavnom nepoznatoj za područje i prostor na koji se odnosi. Potpisan je samo inicijalima (H. M.). Opredijelili smo se za integralni prenos ovoga teksta, uz napomene da njegov sadržaj treba posmatrati u kontekstu Mandićeve ideološke pripadnosti, kontekstu razumijevanja pozicije Sandžaka unutar te ideologije, koja je Sandžak istorijski, ideološki, politički i nacionalno smatrala integralnim dijelom Bosne, odnosno NDH tokom rata. U tom smislu, svaka dodatna intervencija ili redakcija ovog neobičnog dokumenta ne bi poslužila svrsi prikazivanja autentičnosti i ujedno obesmišljava potrebu razjašnjavanja ideološke pa i “naučne” zasnovanosti iznijetog mišljenja. No, počnimo od osnovnog. Ko je bio Halid Mandić? Poticao je iz “Siromašne familije sitno-obrtničkog zvanja sa puno djece”. Siromaštvo, koje je tada bilo privilegovana pozicija u svim biografijama, pravdao je činjenicom da “Moja familija bila je osiromašila, uslijed proganjanja i potpunog materijalnog uništavanja tamošnjih svih muslimana od strane ultra nacionalista poslije 1918. god.”² Rođen je 15. 1. 1915. godine u Podgorici (negdje se pojavljuje kao datum rođenja i 15. 5, ali to možemo smatrati greškom. Sin je Huseina Mandića i Hume (Umihane) Hajdaragić. O sebi je u

¹ Elaborat se nalazi u HDA, NDH, V 13.

² HAD, F, 1561. SDS RSUP SRH, br. 305557, Halid Mandić, O saslušanju Mandić Halida, sastavljano u UDB-i za grad Zagreb 19. VI 1947.

iskazu rekao i sljedeće: “Osnovnu školu završio sam u Titogradu. Nakon osnovne škole pohađao sam trgovačku akademiju također u Titogradu.”³ O tome Mandić svjedoči: “Već za vrijeme pohađanja srednje škole morao sam se boriti sa materijalnim poteškoćama, pripravljavajući odnosno podučavajući đake iz nižih razreda, da bih mogao kupiti školske knjige i drugo što je za školu potrebno. ... Tako to siromašno stanje činilo je stalno poteškoće u mojem daljnjem školovanju. Poslije završetka srednje škole, tek onda je postao problem, a što sad? Namještenje nisam mogao dobiti, jer moja familija nije imala familijarne veze koje su u ono vrijeme bile potrebne za namještenje. Hoću ili neću, morao sam nastaviti školovanje. Znao sam, da ću se morati boriti sa materijalnim poteškoćama, ali drugog izlaza nije bilo. Trgovačku akademiju završio sam 1933, a na studije u Zagreb otišao sam 1934. i upisao se na Ekonomsko komercijalnoj visokoj školi u Zagrebu. Zašto sam došao baš u Zagreb? U Zagreb sam došao radi toga jer Komercijalne škole nije bilo nigdje osim u Zagrebu, a sa Trgovačkom akademijom nisam se mogao nigdje drugo upisati. Primljen sam u đaćkom domu u Runjaninovoj ul. br. 4 na stanu za 90 dinara mjesečno, samo stan. Moji su mi za početak dali malo para, što su teškom mukom odvojili od svojih potreba. U to vrijeme stanovao sam u Đaćkom domu sa Stjepanom Šeremet, studentom arhitekture sa kojim sam bio u isto vrijeme i najbolji prijatelj i drug, jer je i isti bio veoma siromašnog stanja. Život je bio težak, jer uz studiranje bila je najveća briga prehrana. Ručak smo jeli u gradskim menzama po din 6, a večeru u mlekarni ili kod kuće kruha i malo sira ili što drugo. Eto, tako se odvijao moj život u danima studiranja. Ali i za te najskromnije potrebe, nisam imao novaca, pa sam u kafani noću prodavao tombolu, i to od 8 sati na večer do 1 sat poslije pola noći, da bi u znoju lica zaradio sredstva potrebna za život. Poslije izvjesnog vremena stanovao sam u Đaćkom domu sa Mirjanom Horvat, studentom agronomije iz Kočevja, sa kojim sam drugarski dijelio sve što smo imali. U ovom vremenu bila mi je najveća briga, da bi završio studije, pa zaokupljen učenjem nisam pripadao nikakvim studentskim organizacijama, ali sve što je bilo progresivno i napredno simpatizirao sam, dočim sve što je bilo šovinističko i nasilničko prezirao sam i bilo mi je uvijek odvratno. Koliko se sjećam u 1935. godini bila je u Zagrebu osnovana muslimanska menza oko kulturnog društva muslimana iz Bosne, Narodne Uzdanice.⁴ Ja sam u 1936. god. u

³ Ibid.

⁴ Ovo je jedan od ključnih momenata u Mandićevoj biografiji. Približavanje “Narodnoj uzdanici” pravdano je materijalnim stanjem i opredijelilo je i njegov ideološko-politički angažman. Naime, “Narodna uzdanica” je osnovana 1923. godine kao kulturno i gospodarsko društvo muslimana i socijalne brige o njima. Obezbeđivalo je materijalnu pomoć muslimanskoj omladini, smještaj i ishranu studentima,

početku bio primljen na hranu u toj menzi za din 150 – mjesečno, što mi je bila ukazana velika pomoć. Tu ukazanu pomoć koristio sam izvjesno vrijeme, jer sam u toj godini bio uhapšen u Đačkom domu i odveden u Dubrovačkoj Rijeci. Uzrok moga hapšenja je bio da je u Crnoj Gori u 1936. godini bilo veliko hapšenje naprednih elemenata,⁵ pa je tom prilikom i moje ime

radilo na opismenjavanju bošnjačkog naroda, bavilo se organizacijom predavanja, izdavanjem knjiga i listova. Ideja za osnivanje pripisuje se Hamzaliji Ajanoviću, poslaniku JMO iz Tešnja. Smatra se da je njenu ideološku platformu utemeljio književnik i kulturni stvaralac Edhem Mulabdić, koji je bio i predsjednik Upravnog odbora u periodu 1929–1945. Dva načela su bila opredjeljujuća u radu ovoga društva: islam i patriotizam. Pri ovom društvu je djelovao Hrvatski akademski klub Musa Ćazim Ćatić. Istraživači pitanja “Narodne uzdanice” uglavnom su saglasni da je ona osnovana kao prohrvatska struja u muslimana, nasuprot prosrpskoj okupljenoj oko Karađorđevića i “Gajreta”. “Narodna uzdanica” je djelovala do 1949. godine, kada biva zabranjena.

Vidi više: Ibrahim Kemura, *Značaj i uloga “Narodne uzdanice” u društvenom životu Bošnjaka (1923–1945)*, Bošnjački institut, Fondacija Adila Zulfikarpašića, Sarajevo 2002; Zlatko Hasanbegović, *Muslimani u Zagrebu 1878.–1945. Doba utemeljenja*, Pilar, Zagreb 2007; Zlatko Hasanbegović, Iz korespondencije Ademage Mešića uoči uspostave Banovine Hrvatske. Pismo Društva bosansko-hercegovačkih Hrvata u Zagrebu reis-ul-ulemi Fehimu Spahi i vrhbosanskom nadbiskupu Ivanu Šariću iz svibnja 1939, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 40, br. 3, Zagreb 2008, 969-998; Nada Kisić Kolanović, Muslimanska inteligencija i islam u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 36, br. 3, Zagreb 2004, 901-938; Vojo Raičević, *Studentski pokret na Zagrebačkom sveučilištu između dva rata 1918–1941*, Mladost, Zagreb 1959.

⁵ Ovdje se radi o događanjima koja su detaljno opisana u crnogorskoj historiografiji. Naime, “Masovna hapšenja komunista koja su uslijedila marta 1936. godine poslije policijske provale i otkrivanja njihovog identiteta, odvođenja u Dubrovnik i Sarajevo radi istrage, provođenje velikog broja uhapšenih kroz crnogorska sela i gradove, izazivali su veliko nezadovoljstvo naroda. U brutalnim akcijama i racijama uhapšeno je preko 230 komunista s područja Crne Gore. Marta 1936. godine, seljani Seoca (Crmnica) su iz ruku žandarmerije oteli komunistu Rista Lekića. U obračunu su poginula dva Lekićeva rođaka, dvoje je bilo povrijeđeno. Uslijedila su hapšenja i suđenja, u kojima je od 19, osuđeno devet lica. Obračuni su bili uobičajeni i u drugim mjestima Crne Gore. Federalisti i komunisti (koji su izbjegli hapšenje), sa pojedanim opozicionim prvcima organizuju protestni zbor na kojem se trebala tražiti sloboda za uhapšene i izraziti protest protiv *nasilja, hapšenja i ubijanja*, odnosno Stojadinovićevog režima. Ravnopravnost Crne Gore je bila jedan od ključnih zahtjeva protestanata. Legalitet zboru, koji je bio zakazan za 26. jun 1936. godine na Cetinju, davali su federalisti (Niko Jovičević i Petar Plamenac), koji su se pred organima vlasti pojavljivali kao formalni organizatori. Dan uoči održavanja zbora policija ga je zabranila. Kolona demonstranata (prema različitim izvorima između 1000–2000 ljudi) iz barskog, cetinjskog, podgoričkog i drugih srezova u Crnoj Gori, koja je nosila crnogorski krstaš bajrak (prvi put se pojavio od 1918), sa natpisima C.N.F. (Crnogorski narodni front slobode) i R.N.F. (Revolucionarni narodni front) bila je zaustavljena na Belvederu, ispred Cetinja. Osnovni cilj protesta je bio vršenje pritiska na vlast da puste iz zatvora pohapšene komuniste i otvore javne radove, kako bi narod mogao da stekne bilo kakvu zaradu u uslovima nerodne godine i krajnje oskudice. Prema zaplijenjenim dokumentima, pored toga, planiralo se da se ispostave i zahtjevi za ravnopravnost Crne Gore i pravo biranja Crnogorske narodne skupštine na Cetinju koja će rješavati pitanja vezana za sudbinu crnogorskog naroda, vraćanje Crnoj Gori opljačkanih reparacija i otvaranje javnih radova, hitni savez sa Francuskom i Rusijom, obustava odvođenja Crnogoraca u Dubrovnik i Sarajevo (zatvori u koji su odvođeni uhapšeni komunisti), odgovornost za policijske organe zbog zvjerskog mučenja uhapšenih, predaja uhapšenih Okružnom sudu na Cetinju radi suđenja, ako su krivi. Kada su demonstranti počeli da se razilaze, poslije neuspješnih pregovora o dozvoli da uđu u Cetinje, u njih je pucala policija. Šest lica je ubijeno a veliki broj ranjen. Uhapšena su 74 učesnika protesta, a protiv 47 lica je podignuta optužnica u avgustu 1937. godine, da bi 1939. godine bio prekinut krivični postupak i Državno tužilaštvo odustalo

spominjato da sam održavao literarne sastanke i da smo čitali socijalnu literaturu, da nam je bio prečelnik tada uhapšeni Špiro Mugoša⁶ iz Titograda. Za ovo vrijeme dok sam bio uhapšen bio sam u ćeliji sa Markom Popovićem tadašnjim komandantom aerodroma u Titogradu i Milanom Radanom sada živi u Dubrovniku, predsjednik za preuzimanje Unrine robe. Zatvor u Dubrovačkoj rijeci poznat je kao mučilište naprednih elemenata iz Crne Gore. Poslije izvjesnog vremena, svi uhapšeni odvedeni su na Adu Ciganliju. Poslije 9 mjeseci bio sam pušten sa jednom grupom, bez da sam došao na suđenje. U toj grupi bio je pušten i Špiro Mugoša koji je bio optužen, da je bio pročelnik literarne grupe, a koji je bio po profesiji glumac, a u isto vrijeme moj komšija, te smo zato imali prilika da izvjesne knjige zajednički čitamo, o njima diskutiramo i drugima na čitanje dajemo, što nije uzeto kao delikt da budemo suđeni.” Nakon povratka iz pritvora, Mandić nastavlja studije na ekonomsko-komercijalnoj školi. “Sada sam morao nastaviti studije, jer o namještenju je bilo još teže.⁷ Kada je nastao rat, zatočen sam u Zagrebu, pa je 14. jula 1941. sva moja najuža i šira familija internirana od strane talijanskog okupatora, pa mi je svaki povratak k svojim bio posve onemogućen. Tada sam se namjestio kao službenik u bivšoj banovinskoj štedionici /banci/ kao službenik u knjigovodstvu i kreditnom odjelu 4. VII. 1941. god. i na tome mjestu ostao sve do 30. V. 1945, kada sam oputovao u Crnu Goru, da vidim što se dogodilo sa

od optužbe. Krvoproliće na Belvederu bilo je povod oštih protesta. Oglasili su se crnogorski iseljenici iz SAD, u Hezeltonu; mitropolit crnogorsko-primorski Gavrilo Dožić zajedno sa drugim uglednicima, *Slobodna crnogorska inteligencija* i grupa crnogorskih intelektualaca, koji su pretežno živjeli u Beogradu. U Narodnoj skupštini u Beogradu pokrenuta je interpelacija po ovom pitanju, a povodom terora i ubistava po Crnoj Gori, Crnogorska studentska omladina je izdala proglas *Crnogorskome narodu*, kao I PK KPJ. Žustre reakcije, protesti, memorandumima, leci, proglašen nijesu u bitnijem promijenili stanje u Crnoj Gori. Istina, smijenjen je ban Mujo Sočica (njega je 1941. godine u Nikšiću ubio jedan učesnik belvederskih demonstracija). Ova smjena je više bila potreba personalne politike JRZ (nije bio dovoljno *čvrste ruke*), nego stvarne želje da se odgovornost procesuiru i utvrdi. Događaji od 26. juna 1936. godine su snažno uticali na tadašnju slobodoumnu političku javnost u Kraljevini Jugoslaviji i ponovo je skrenuta pažnja na položaj Crne Gore.” Vidi više: Šerbo Rastoder i dr., *Istorijski leksikon Crne Gore*, tom I, Daily Press – Vijesti, Podgorica 2006, 109-110; Šerbo Rastoder, *Belvederski protestni zbor 1936. godine*, *Doclea*, 1, 2000, 97-129; Šerbo Rastoder, *Politički život u Crnoj Gori 1929–1941*, Almanah, Podgorica 2015, 621.

⁶ Špiro Mugoša, rođen u Podgorici 10. 12. 1904. Završio državnu porezničku školu u Beogradu. Radio kao poreski činovnik. Bio glumac i reditelj. Radio je u amaterskom pozorištu “Napredak” u Podgorici. Tokom 1935. i 1936. radio kao profesionalni glumac i sekretar Narodnog pozorišta na Cetinju. Bavio se i novinarstvom. Kao ljevičar uhapšen 1936. u velikoj partijskoj provali, iako nije bio član KPJ. Bio učesnik rata, član NOV I POJ. Poginuo avgusta 1942. kada je ukazom Vrhovnog štaba NOP I DVJ proglašen za narodnog heroja i tako bio prvi narodni heroj iz Crne Gore.

Vidi: *Narodni heroji Jugoslavije, A–M*, Partizanska knjiga – Narodna knjiga – Pobjeda, Beograd – Titograd 1982, 583.

⁷ HAD, F, 1561. SDS RSUP SRH, br. 305557, Halid Mandić, Saslušanje nad Mandić Halidom sastavljeno dana 3. 6. 1947. u prostorijama sudskih zatvora; Biografija Halida Mandića.

mojima u internaciji i da ih provedem iz internacije. Sva familija mi se vratila iz internacije 1946. god., jedino je na povratku iz internacije poginuo brat od strica Zejnel Mandić, koji je probavio 4 godine u internaciji. Za vrijeme okupacije nisam služio ni u kakvoj vojsci. Za vrijeme NOP-a surađivao sam preko druga Hadžijahić Muhameda⁸ pseudonim “Prohasca”, bivši tajnik VIII. kotara slobodnog zvanja, a po oslobođenju radio je u odelenju za štampu i propagandu Pretsjedništva Vlade Narodne republike Hrvatske. Isti je kod mene pohranjivao razni ilegalni materijal, a ja sam ga držao u uredu i u stanu. Sada je isti kao završeni pravnik – sudac. Poslije rata – oslobođenja, otišao sam u Crnu Goru, da vidim što je sa mojom familijom, koja je bila internirana, pa kako se sva familija vratila iz internacije, ponovo sam se 1946. godine povratio u Zagreb radi dovršavanja studija, koji sam za vrijeme rata prekinuo. Uslijed potrebe materijalne, zaposlio sam se u Gradskoj štedionici u 1947. god. u Zagrebu, i radio do kraja 1948. godine, kada sam radni odnos prekinuo da bi završio studije. Ekonomski fakultet u Zagrebu završio sam 1950. godine, pa sam i iz zdravstvenih razloga namjestio se u knjigovodstvu Klimatskog lječilišta VI. Lošinj do 1951. Zatim sam prešao u poduzeće ‘Pionir’ ugostiteljsko, 1952–1953 godine, kada sam prešao u spoljno-trgovinsko poduzeće uvožno i izvozno ‘Dalmacija cement’, i radio na kontroli uvoza u dotičnom poduzeću od 1953. do 30. IV.1956. godine, kada sam prešao slobodnom voljom u spoljno-trgovinsko odelenje kod Elektrosonda u Zagrebu, gdje se nalazim i danas.” Odnosno: “Nakon 10 mjeseci, kada sam bio pušten, ponovo sam nastavio studije i tako sam ostao u Zagrebu kroz čitavo vrijeme sve do oslobodjenja (1945). Godine 1943. sam se namjestio kao privatni bankovni činovnik kod bivše banovinske štedionice, gdje sam radio sve do 1945. Iste godine otišao sam ka svojim u Crnu Goru, budući ih nijesam vidio kroz čitavo vrijeme rata. Poslije sam se opet vratio u Zagreb, gdje sam dodijeljen na Rijeku u Gospodarsko d.d. Odatle sam prešao za rukovodioca radničko namješteničke menze u ulici Mazzini br. 3., gdje sam radio sve do mog hapšenja dne 24. V.1947. Kod kuće imam majku i jednog brata koji žive u Titogradu u Crnoj Gori.” U ovom dijelu posebno se čini zanimljivom činjenica njegovog hapšenja 1936. iz razloga što, u relativno obimnim istraživačkim radovima o tom događaju i pojavi, koja se imenuje kao “provala i masovno hapšenje

⁸ Dr Muhamed Hadžijahić, rođen u Sarajevu 21. juna 1918, umro u Sarajevu 21. juna 1986. Inicijator osnivanja sociološke sekcije pri GO Narodne uzdanice. Bavio se istraživanjima bosanskohercegovačkog društva, nacionalnim razvojem muslimana. Poseban doprinos dao izučavanju alhamijado književnosti. Službovao u Sarajevu, Zagrebu, Istri, Mostaru, Gradačcu, da bi na kraju u Sarajevu obavljao funkciju naučnog savjetnika i sekretara Komisije za istoriju pri ANUBiH. Mahmud Traljić, Dr. Muhamed Hadžijahić (1918–1986), *Anali GHB*, knj. XIII–XIV, 1987, 251-256.

komunista” koje će dovesti do masovnog nezadovoljstva naroda u Crnoj Gori koje je kulminiralo krvoprolićem na Belvederu kod Cetinja, juna 1936, nigdje nije pomenuto njegovo ime, što se može objasniti tvrdnjom da su isključive žrtve tog policijskog terora nad Crnogorcima, bili komunisti.⁹ S druge strane, primjer njegovog hapšenja ukazuje na razmjere straha tadašnjeg režima od studenata iz Crne Gore, pa makar oni ideološki i ne pripadali komunistima. A da im Mandić nije bio blizak ni tada ni kasnije saznajemo iz dokumenata koji ukazuju da nakon povratka iz pritvora (trajao 10 mjeseci?) i nastavka studija Mandić postaje član Hrvatskog akademskog kluba “Musa Ćazim Ćatić” pri “Narodnoj uzdanici”, gdje je vršio dužnost člana Nadzornog odbora 1940–1941. i 1943/1944. Ova institucija je osnovana u Sarajevu 1923. godine i radila je do 1949. godine, kada je zabranjena.¹⁰ U vrijeme dok je studirao, Mandić je bio u upravi studentske menze, unutar koje je stalno tinjao sukob između frankovaca i ljevičara. O tome Mandić u izjavi navodi: “Ja sam porijeklom musliman iz Crne Gore i nekako je prirodno da sam se kretao u krugu muslimana i jeo sa njima u menzi. Kasnije, kada su među Bosancima muslimanima nastale razmirice između rukovodstva i članstva menze, odnosno tog muslimanskog kluba, i prvo naoko ekonomskog a kasnije i političkog karaktera, odnosno razmimoilaženja, moj stav je bio neutralan. Tada su u klubu muslimani rešavali i neka paranormalna pitanja, vezana za lični prestiž. Tim sporovima je na jednoj strani stajao Hadžioman Dervo, sada u Zagrebu. Uporedo sa time tada su među studentima muslimanima vodjene i diskusije političkog karaktera, tako koliko je meni poznato bilo ih je onih koji su nastupali s doktrine fašizma, i onih koji su bili protiv te doktrine. Prilikom jedne takve diskusije ne uzimajući učešća u diskusijama kada se povela rasprava o doktrini fašizma, učinio sam riječ, ugasio svijetlo i rekao da je to fašizam. Svjedok za istinitost ovog može potvrditi Muhamed Hadžijahić, Zagreb, Tuškanova 33. Meni je to tada izgledalo kao neka unutarnja borba među bosanskim muslimanima i ne tvrdim posve sigurno da li je to unutrašnja borba frankovaca i ljevičara za prestiž u muslimanskoj menzi” (dok. br. 6, nastavak), dok na pitanje: “Kakva je nastala solucija nakon sukoba među tzv. frankovcima i desničarima u muslimanskoj akademskoj menzi – na koju ste se

⁹ Vidi o tome fusnotu br. 6

¹⁰ O Narodnoj uzdanici vidi više: I. Kemura, *Značaj i uloga “Narodne uzdanice”*; Z. Hasanbegović, *Muslimani u Zagrebu*; Z. Hasanbegović, *Iz korespondencije Ademage Mešića*; N. Kisić Kolanović, *Muslimanska inteligencija i islam u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*; V. Raičević, *Studentski pokret na zagrebačkom sveučilištu*.

stranu bio opredijelio vi?” odgovara: “Hadžioman,¹¹ protiv kojeg je bila upearena oštrica sa strane lijevičara, morao je napustiti menzu, a upravu menze preuzeo je dr. Kulović Salih,¹² kao predstavnik umjerenijih muslimana. Ja sam i dalje ostao u sastavu člana menze, kao neutralan, s time da sam kao nadoknadu za hranu u istoj menzi, vodio ekonomat. U toj menzi ja sam bio sve do moga hapšenja 1936. godine. Poslije tog vremena služio sam vojsku u Valjevu u V. pješačkom puku kralja Milana, XII. četa kao đak. Nakon odsluživanja vojske došao sam ponovo u Zagreb 1939. godine. Tu u Zagrebu jednom molbom obratio sam se bio na odbor muslimanske menze čiji je glavni odbornik bio dr. Kulović. U molbi sam naveo da me se natrag primi u službu i omogući studije. Oni su me primili na hranu i omogućili da nastavim studije. To je trajalo do 1941. godine. Svi su studenti u glavnome bili muslimani, što se tiče njihove političke orijentacije bilo ih je frankovaca, lijevičara, neutralaca i autonomista bosanaca.” Već 1941. godine Mandić je pokušavao da se zaposli¹³ (dok. br. 6): “Godine 1941. ja sam predao molbu na Narodnu banku, ali tamo su me uputili na banovinsku štedionicu, jer se kod Narodne banke trebalo čekati na konkurs. U biv. banovinskoj štedionici bio sam primljen kao činovnik pripravnik XII. grupe. Ja sam i nadalje pomagao u menzi nekim mlađim studentima koji su vodili menzu. To je trajalo sve do oslobođenja.” Na taj način, Mandić je čitav rat 1941–1945, proveo u Zagrebu, prema sopstvenom, a i iskazima istražitelja njegove biografije, ne naročito aktivan i zapažen: “Ja sam bio kroz čitavo to vrijeme u dobrim odnosima sa Hadžijagić Muhamedom, Tuškanova 33, prema tome on bi mogao znati sve o meni kroz vrijeme rata. Preko njega sam na primjer početkom 1943. u pomaganju NOB-a, čuvao njegov propagandni materijal, i radni materijal o NOB-i. Istovremeno ukoliko sam čuo kakve vijesti koje su mogle koristiti NOB-i, predavao sam drugu Muhamedu, koji je preko viših veza dostavljao dalje. Pripomagao sam odnosno bilo mi je poznato kad je drug Hadžijagić prebacio na oslobođeni teritorij obitelj Mahmuta Konjhodžića iz Zagreba, po zanimanju novinar. Svo vrijeme nadalje u zajednici sa istim, vršio sam sve povjerene mi zadatke, koji su se ticali kakve obavijesti ili slično. U toj istoj grupi

¹¹ Derviš (Dervo) Hadžioman, rođen u Mostaru 1892. bio je jedan od prvaka HSS. Nakon smrti Stjepana Radića bio uz Vlatka Maček. Jedan od inicijatora da se “Narodna uzdanica” preimenuje u “Hrvatsko muslimansko kulturno društvo Narodna uzdanica”, početkom 1936. Z. Hasanbegović, Iz korespondencije Ademage Mešića, 978, fus. 40.

¹² Salih Kulović (1901–1989) rođen je u Kaknju, klasičnu gimnaziju završio u Sarajevu, Pravni fakultet u Zagrebu, gdje je doktorirao 1934. Osnivač odbora Islamske zajednice u Hrvatskoj 1935, čiji je bio sekretar. Vidi: *Preporod*, br. 19 (243) od 1. oktobra 1980.

¹³ Vidi: HAD, F,1561. SDS RSUP SRH, br. 305557, Halid Mandić, Saslušanje nad Mandić Halidom sastavljeno dana 3. 6. 1947. u prostorijama sudskih zatvora; Biografija Halida Mandića.

suradivao je i Sulejman Mašović.” Kao što se primjećuje i na što smo već ukazali, Mandić je u svojim iskazima, logično, pominjao samo ljude i događaje koji ga nijesu mogli kompromitovati kod komunističkih vlasti. S druge strane, ni UDBA nije raspolagala kompromitujućim informacijama o njemu,¹⁴ a uz to, Mandić se pozivao na bliskost sa poznatim i u ratu nekompromitovanim licima. To mu je pomoglo da i ranije ne postane predmet zanimanja udbovaca, sve do 1947. godine, kada ga hapse. Rat 1941–1945. proveo je u Zagrebu, kada nije zabilježen neki posebno značajniji angažman Mandića, osim da: “Godine 1943 sam se namjestio kao privatni bankovni činovnik kod bivše banovinske štedionice, gdje sam radio sve do 1945. Iste godine otišao sam ka svojim u Crnu Goru, budući ih nijesam vidio kroz čitavo vrijeme rata.” Drugi izvori ukazuju na to da je Mandić, kao muslimanski član, bio u Društvu bosanskohercegovačkih Hrvata, koje se zalagalo za hrvatsku nacionalnu pripadnost BiH, pri čemu je potpisivao peticije u tom smislu. Bio je i član Upravnog odbora zadužbine za podizanje džamije u Zagrebu, gdje je od oktobra 1943. do maja 1945. imao dužnost “gospodarstvenika mutevelije” i zamjenika blagajnika, odnosno osobe koja se brinula o ekonomsko-socijalnim pitanjima ove institucije nastale u doba Anta Pavelića. Na toj dužnosti je ostao sve do 30. maja 1945. godine. Po oslobođenju zemlje napušta Zagreb i odlazi u rodno mjesto, u Crnu Goru, otkuda se povratio 1946. godine ponovno u Zagreb. Dolaskom u Zagreb nastavio je studije, diplomirao na Ekonomskom fakultetu u Zagrebu 1950. godine. “Nije bio član SKJ, mada je lojalan građanin, nije primijećeno da neprijateljski djeluje” zapisivali su tada udbovci, koji su ipak nijesu gubili nadu da ga mogu vrbovati: “Saradnik nije, ali to ne znači da se ne može iskoristiti... Može se angažovati za saradnika na patriotskoj bazi, smatramo da će odbiti saradnju jer je sklon da i rukovodiocima u preduzeću da izvjesne informacije o negativnim pojavama i problemima u službi drugih saradnika. Pored ovog primjećuje se da voli se ulizivati rukovodiocima i podržavati sa njima kontakt. Zadatke shvata ozbiljno i precizan je pri izvršenju dotičnih.” Bez obzira na etičke karakteristike koje mu spočitavaju udbaši, za Mandića je bilo bitno da nemaju ništa kompromitujuće

¹⁴ Tako se u jednom izvještaju UDBA-e navodi: “Mandić je bio član Muslimanskog društva ‘Narodna uzdanica’ u Zagrebu. Prema izjavi Hadžijakića, koji se pozna sa Mandićem od 1936. god (Hadžijakić je čin. Io.), još za vrijeme biv. Jugoslavije je Mandić bio zatvoren oko 10 mjeseci navodno kao komunista i kao takav da je zaregistriran u kartoteku politički sumjivih lica. Za vrijeme okupacije bio je namješten u nekoj banki i kao takav volio se uvlačiti u viša društva. U ovakovim prilikama i pred ustašama izražavao se kao njihov simpatizer, dok pred simpatizerima NOP-a govorio drugačije, tj. u prilog NOP-a, jer je navodno i on bio simpatizer. Da se je tako odnosio prema jednoj i drugoj strani razlog je bio taj, što je vrlo strašljiv. U neprijateljskoj vojsci nije bio, niti je bio član koje pol. organizacije.”

protiv njega iz vremena rata, što mu je omogućavalo kakav-takav komoditet. Posebno do njegovog odlaska u Rijeku, kada se nakon kratkog boravka u rodnoj Crnoj Gori 1946. povratio i kada je bio raspoređen u Gospodarsko d.d. u Rijeci, a ubrzo imenovan i za rukovodioca radničko-namješteničke menze u ulici Mazzini br. 3. Na toj poziciji ostaje sve do 24. maja 1947. godine, kada biva uhapšen. Prilikom hapšenja pred put u Liban, kod njega je bila pronađena veća svota novca, čije je porijeklo objašnjavao: “Novac pronađen kod mene i to 31 hiljada dinara, 42 hiljade tal. metrolira, i 70 papirnatih dolara, vlasništvo je menze privatnih namještenika u via Mazzini 3. Ja, kao ekonom, bio sam odobrenjem uzeo od uprave menze 50 hiljada dinara, za nabavku zejtina i eventualno robe za stolnjake. S tim novcem sam otputovao kući u Titograd. Kako tamo nisam mogao dobiti nabavu zejtina iz područja barskog, jer treba posebno odobrenje, to sam samo nabavio izvjesne potrebne robne stvari za menzu za personal, a jedan dio novaca utrošio sam za nabavu lira, dočim sam dolare imao kod kuće. Tako sam mislio istu valutu promjeniti u Gospodarskoj banci i izravnati račun menze pri povratku. Vrijednost od dinara 31 hiljadu vratiti sam htio u gotovom.” Naime, pored toga što je kod njega pronađena veća količina novca, naročito strane valute (lira i dolara), što je bilo naročito kompromitujuće i za koje je tvrdio da ih je kupio tokom boravka u Titogradu 1946. za lične potrebe, Mandić je bio osumnjičen za pokušaj bjekstva. Naime, taj čin je uslijedio nakon “Prilikom slučajnog susreta u Sušaku sa podpukovnikom Lutvom Ahmetovićem, pozdravili smo se. On me je zaustavio i rekao da me mora odmah uhapsiti. Ja sam ga molio neka mi ne pravi neugodnosti, jer da mu nisam ništa učinio. U tom momentu bio sam izvan sebe i htio sam da se od njega razidem, zatim sam po organima vlasti uhvaćen i uhapšen, nakon 10–12 koraka. Ne smatram sebe tako niskim čovjekom da bih mogao ni u kom slučaju podpuk. Lutvu Ahmetoviću ponuditi novac, kako bi me ostavio na slobodi. Pitao me je još da li sam bio kod UDB-e, na što sam ja odgovorio da nisam.”¹⁵ Ahmetović ga je u prijavi optužio da je pokušao da ga podmiti i nakon toga pobjegne i da izbjegne hapšenje, jer je očigledno sreo osobu koja je bila kompromitovana saradnjom sa ustašama tokom rata,¹⁶ što je Mandić negirao, a svoj pokušaj pravdao: “Ja sam bio

¹⁵ Vidi: HAD, F, 1561. SDS RSUP SRH, br. 305557, Halid Mandić, Saslušanje nad Mandić Halidom sastavljeno dana 3. 6.1947 u prostorijama sudskih zatvora; Biografija Halida Mandića.

¹⁶ Ahmetović je tim povodom dao izjavu u zapisniku: “Danas uhapšenog ing. Halid Mandić-a poznam još iz 1935. g. U to doba se kretao u društvu studenata lijevičara. Biti će svojih godinu dana prije toga što je bio hapšen kao lijevičar, i vrlo se loše držao na istrazi. Negdje početkom 1937 godine, kada su nastale borbe između studenata - Frankovaca i lijevičara za rukovodstvo u muslimanskoj akademskoj menzi, Mandić se opredijelio za frankovce i bio jedan od njihovih važnijih lidera. Nakon toga su li-

izvan sebe, nisam znao što se oko mene događa, i najradije bih bio da sam onoga momenta mogao nestati, tj. rado bih bio da me je neko ubio.” Očigledno da je Mandić ovoga puta izbjegao zatvor i suđenje. Sam je svoj angažman nakon rata opisao sljedećim riječima: “Izvjerno vrijeme po oslobođenju nisam imao nikakve vijesti o svojoj porodici i svojoj rodbini, koja je bila sva internirana. Otišao sam u Crnu Goru u Titogradu, u kojem je gradu repatriрана moja porodica iz Albanije. Cijela imovina nam je uništena, a trebalo je započeti život. Makar je grad uveliko uništen od bombardiranja u starom gradu ostala nam je jedna kućica na kojoj smo uzeli tj. moja majka je uzela iz banke din 20 000 – da se počne život. Ja sam se vratio u Zagreb i prijavio se Sindikalnom vijeću – ured za posredovanje rada. Ured mi je dao nalog za namještenje u svojstvu knjigovođe kod gradskog vodovoda, ali ovi su bili već primili drugog knjigovođu. Poslije toga Sindikalno vijeće – Ured za posredovanje rada poslao me nalogom za namještenje kod Gospodarskog društva d. d. za Rijeku i Istru, pa sam jedno vrijeme bio premješten u Pazin i opet vraćen u Rijeku, a krajem 1946. primljen sam kao voditelj menze privatnih namještenika, u kojem sam svojstvu bio do dana hapšenja 19. V. 47. Mogu napomenuti da sam bio u prisnoj suradnji sa ing. Ćirom Krstovim iz Opatije, poznatim borcem i aktivistom, te sam sa njim bio u stalnoj vezi. Prilikom formiranja uličnog odbora u Zagrebačkoj ulici u Rijeci, sastanak se održao u prostorijama menze, a predstavnik IV odbora Marko Veršić bio je prisutan, kada sam održao predavanje o potrebi organiziranja u okviru narodnog fronta, koje je predavanje bilo oduševljeno primljeno i od predstavnika i od prisutnih, a istovremeno su govorili na ovom sastanku i predstavnici Rejona radi formiranja odbora. Sve izjave u zapisnik dao sam dobrovoljno i nisam od nikoga prisiljavan da ga potpišem.

Za vrijeme srednje škole čitao sam naprednu literaturu, koju sam dobijao u susjedstvo od druga Špira Magoša, koji je poginuo u NOB-u kao narodni heroj, a bio sam stalno u društvo također naprednog radnika i druga iz

jevičari bili izbačeni iz menze, a frankovci uzeli rukovodstvo u kojem je Mandić imao dužnost šefa te menze. Koliko se sjećam, u doba okupacije Mandić je bio usko povezan sa Muslimanima fašistima u Zagrebu. Krug ljudi gdje se je on kretao bili su visoki ustaški funkcioneri između kojih prof. Alija Suljak, Hasan Suljak, Hakija Hadžić, Adem Mesić i drugi. Ne mogu sigurno tvrditi, ali mi izgleda da je i Mandić zauzimao neku visoku funkciju ili u državnom aparatu ili u ustaškoj propagandi. Podatke za njega treba tražiti preko UDB-e Zagreb, ili od UDB-e Hrvatske preko druga Buce, koji ih može dobiti od njegovog Muslimana. Kad sam ga jutros prepoznao, Mandić me pokušao podmititi da ga pustim. Odmah nakon toga, kad sam ga pitao da li je bio u UDB-i, pokušao je bijeg. Kad su ga milicioneri ponovno uhvatili i predvodili put Odjela Unutarnjih Poslova, ponovno je uspio da se istrigne i pobježe do 50 metara. Kod pretresa imenovanog Mandića pronađeno je 42.000 talijanskih lira i 60 američkih dolara, za koje tvrdi da su mu majčina ušteđevina. Vidi više: HAD, F, 1561. SDS RSUP SRH, br. 305557, Halid Mandić, Zapisnik. Rijeka, 24. V. 1947.

djetinjstva Mila Đukića, sadašnjeg potpredsjednika GNO Titograd. Radi takovog stava bio sam 1936. godine sa gornjim drugovima i ostalom grupom komunista iz Crne Gore uhapšen i odležao nekoliko mjeseci u zatvoru sa spomenutim drugovima i bio pušten sa drugom Špirom Magošem na sudu za zaštitu bivše Jugoslavije. ... Nisam nikada kažnjavan ili krivično osuđivan. Suradivao sam poslije rata aktivno u narodnoj fronti, sindikata SSRN, kao i u organizaciji DTO ‘partizan’ u kojoj organizaciji već 10 godina aktivno radim, te sam nekoliko puta pohvaljivan i nagrađivan radi aktivnog rada. Sada sam član Izvršnog odbora kotarskog saveza DTO ‘partizan’ u Zagrebu. Putovao sam po službenom poslu poduzeća u inostranstvu u ekipi tehničara našega poduzeća i to: 21. IX. 1956 – 10. X. 1956. u Liban; 17. VI. 1958 – 2. VII. 1958 – u Liban; 11. X. 1958 – 19. X. 1958. g. zap. Njemačka – nabava tehn. mašina; 2. XII. 1958 – 8. XII. 1958 – Austrija – nabava tehn. mašina.”¹⁷ Činjenica da Mandić nije bio kažnjavan niti sudski osuđivan, da mu je nakon rata priznat čin rezervnog oficira, te da tokom rata nije bio vojno aktivan, kao i to da se nije naročito isticao niti u jednoj aktivnosti i da je bio u korektnim odnosima sa svim sukobljenim stranama, pomagala mu je da period “preispitivanja” i raznih “provjera” od strane komunističke vlasti prebrodi bez značajnijih posljedica. Ali 1951. godine ponovo biva hapšen. Ovoga puta pod optužbom “pokušaja bijega u inostranstvo”. Naime, tada je Mandić bio u pritvoru pod optužbom da su njih osmorica (8) planirali bijeg preko granice. Mandić je u svoju odbranu navodio: “Sa Barjaktarević Hasanom poznajem se od 1936. godine, dok sam bio na fakultetu u Zagrebu. Od tada ja njega nisam vidio sve do prošle godine, a od tada hranili smo se u jednom te istom restoranu u Zagrebu. Od tog vremena ja i on postali smo bliski jedan drugom, tj. prijatelji i sastajali se više puta. Prije oko 20 dana ja sam njemu napomenuo, da bi se želio zaposliti negdje na Rijeci ili okolici. On je meni na to rekao, da on isto također misli, ali da sada ide na jedan put i da ima jednu dobru stvar za mene. Koja je ta stvar nije mi tada rekao. Poslije nekoliko dana Hasan se našao u Zagrebu sa Huseinbegović Ejubom, koga sam ja poznavao od ranije iz viđenja. I toga dana, u restoranu gdje smo se hranili, Hasan mi je rekao da ima se sastati sa jednim njegovim prijateljom iz Rijeke o jednoj važnoj stvari. Tada me je molio da ga ispratim do mjesta njihova sastanka. Kada smo došli do Gajeve ulice na uglu hotela ‘Dubrovnik’, čekao je Ejub sa kojim sam se ja pozdravio. Hasan i Ejub otišli su nasamo nekoliko minuta, a mene su zamolili da ih pričekam. Nakon 10 minuta povratili su se i onda je započeo razgovor

¹⁷ HAD, F, 1561. SDS RSUP SRH, br. 305557, Halid Mandić, Zapisnik sa saslušanja, Zagreb, 20. I. 1959.

o bijegu u mome prisustvu. Razgovor je započeo Huseinbegović govoreći, da on ima nekakvu vezu, i da je to sigurna stvar, ali da za to treba puno novaca, pa ako ste odlučili, treba odmah da javite. Budući da smo se mi tu zadržali vrlo kratko vrijeme, Ejub mi je rekao da će me detaljnije o bijegu preko granice u inostranstvo upoznati Hasan, koji isto zna o vezi i kako se ide preko granice. Nakon što je Ejub otišao, ja i Hasan razgovarali smo o bijegu. On je meni pripovjedaao, odnosno bolje rečeno nagovarao me, da mi je sada jedina prilika da idem preko granice, jer da je to sigurna veza i da sa tom vezom ide neka žena sa dijetetom. Jedino mi je podvukao u više navrata da ako nemam novaca za platiti vezu, da neka na to ne računam. A ukoliko mi nešto novaca ustreba, da će mi on ponuditi. Rekao mi je, da bi najbolje bilo da ja idem na Rijeku do Ejuba i da se s njim o svim tim stvarima, tj. o bijegu porazgovorim, jer da on zna bolje od njega. Ja sam se sa ovim složio; nakon što mi je dao adresu od Ejuba, uputio sam se u Rijeku, a prilikom mog odlaska Hasan mi je rekao, da će doći sutra i on u Rijeku kad svrši neke svoje poslove. Kod Ejuba došao sam u Rijeku 25. ili 27. X. ove g. Njemu sam rekao, da će Hasan doći sutra i interesirao se kod njega za vezu za bijeg preko granice. On me je ubjeđivao da je to sigurna veza, da tu vezu ima neki povratnik iz Francuske, kojemu se žena nalazi u Italiji, i da se ide sa jednim velikim motornim čamcem iz Rovinja. Na to mi je rekao, da će me upoznati sa svim tim ljudima, koji namjeravaju ići preko granice i koji imaju vezu ako sam odlučio da idem i ja. Ja sam njemu rekao, da me neka ne upoznaje sa nikim dok ne dođe Hasan iz Zagreba. Drugi dan kada je došao Hasan iz Zagreba, odveo nas je Ejub u radionu kod Kajdića, gdje je bila prisutna i njegova žena, a malo kasnije pozvali su preko nekog mladića, koga ja ne poznam, Nikolu, tj. taj povratnik, koji je trebao biti veza. Na tom sastanku taj Nikola ubjeđivao nas je u sigurnost puta preko granice, a uglavnom se govorilo o cijeni plaćanja veze, jer je Nikola tražio da se novce dade unapred. Ja sam bio protiv toga i rekao sam, da mi dadu tri sata vremena da razmislim. Ja sam ih ostavio i otišao van iz radione. Nakon 3 sata razmišljanja vratio sam se natrag u radionu, gdje sam opet našao svih i pitali me, tj. Nikola i Ejub, da li sam odlučio. Ja sam rekao, da nisam još odlučio, ali da ću dati sutra, tj. u nedelju odgovor. Oni su na to odgovorili, nije važno, da li ćeš ti otići ili ne, mi idemo svejedno. Nakon toga zaključili smo svi zajedno da se sastanemo u toj radioni sutradan, tj. u nedelju, mislim oko 9 ili 10 sati. U nedelju ujutro ja i Hasan otišli smo na kavu u Bonaviu. Budući da je bilo vrijeme da idemo na taj određeni sastanak, došao nas je tražiti Ejub, sa kojim smo otišli kod Kajdića u radionu. Na tom sastanku bili smo svi prisutni, koji smo trebali ići preko granice, osim tog mladića, za koga nam je

Nikola rekao, da će ga voditi preko granice bez novaca, budući da je on s njim radio 3 godine u poduzeću. Tu se još uvijek govorilo o cijeni, jer se nismo bili do tada pogodili za platiti vezu. Konačno smo pristali ja i Hasan, kao i Nikola, da mu platimo 100 000 Din. i zlatnu narukvicu od Hasana. Tu se zaključilo da se ide drugi dan, tj. u ponedjeljak, 29. X. ov. g. u 13 sati i 50 minuta sa vlakom iz Rijeke za Poreč, odnosno Rovinj, gdje će nas sačekati Nikola, jer da će on otići za Rovinj autotaxiem. Tu se zaključilo da se Nikoli odmah u Rovinju na stanici isplati novac. Nakon toga mi smo se razišli. Tu noć i ja i Hasan spavali smo kod Ejuba. Ja sam se nešto ranije ustao i rekao Hasanu da kad se digne neka dođe u kavanu Central, jer da ja idem tamo na kavu. Nakon što je Hasan došao u kavanu rekao sam mu, da sam ja o cijeloj toj stvari, tj. o bijegu razmišljao cijelu noć i da ja sumnjam u tu vezu, jer smatram da je to neka lopovska mreža, koja nas želi samo opljačkati, a ne prebaciti preko granice. Hasan je meni potvrdio da imam pravo. Do dopodne ja i Hasan bili smo stalno zajedno i oko 12 sati, kada smo tražili Ejuba, sreli smo ga na ulici uz more i tu sam ga ja obavijestio da smo se ja i Hasan predomislili i odlučili smo da s njima ne idemo preko granice. On je na to rekao, nije važno, mi idemo preko granice. Nakon toga, mi smo se rastali. Ja i Hasan šetali smo prema stanici i otišli pred vlak, koji ide u pravcu Pule. Hasan me je pričekao u stanici, a ja sam išao tražiti Ejuba, i našao ga pred vagonom, kome sam se izvinuo i rekao mu da ne idemo s njima preko granice. Taj dan poslije podne ja i Hasan odlučili smo da idemo za Poreč i Rovinj tražiti namještenje, jer smo doznali da se tamo može dobiti. Drugi dan, tj. 30. X. ov. g. u 1 sat otišli smo sa vlakom iz Rijeke i kada smo stigli u Kanfanar čekajući vlak za Poreč, bili smo hapšeni poslije podne oko 4 sata na toj stanici od strane Narodne milicije.

Na pitanje islednika da li imate novaca kod sebe, vi ste odgovorili da nemate. Zašto ste isledniku lagali da nemate novaca, kada se kasnije kod vas iza pojasa prilikom pretresa pronašlo 79 000 din?

Tačno je da sam ja isledniku na njegovo pitanje, da li imam novaca, lagao i rekao da nemam, a kasnije prilikom pretresa taj novac pronađen je kod mene iza pojasa, tj. 79 000 din, koji novac sam imao kod sebe radi toga, da mogu ukoliko budem bježao preko granice, platiti vezu. Ja sam ranije lagao iz razloga što smatram i osjećam se krivim za počinjeno krivično djelo, pa sam mislio da će mi taj novac dobro doći kada budem osuđen, za kupovati potrebne mi stvari.”¹⁸ Mandić nije negirao namjeru da je razmišljao o bjek-

¹⁸ HAD, F, 1561. SDS RSUP SRH, br. 305557, Halid Mandić, O saslušanju Mandić Halida iz Zagreba, sastavljen dana 1. XI. 1951. g. u prostorijama zatvora UDB-e za grad Rijeku. Prisutni: Islednik – poručnik Bašker Nikima; Zapisničar – Tibljač Davorina

stvu. Organi UDB-e su slučaj prepustili kolegama u Zagrebu: “Upućujemo Vam na daljni postupak hapšenike: Mandić Halida, od oca Huseina i Hume, rođene Hajdarević, rođen 15. I. 1915. godine u Titogradu, po zanimanju komercijalista, nastanjen u Zagrebu, Breščanska 3 i Barijaktarević Hasana od oca Sulejmana i majke Saše, rođene Masinović, rođen 4. I. 1910. godine u Tešnju, BiH, po zanimanju činovnik, nastanjen u Zagrebu, ulica Božidara Adžije 16. Navedeni su lišeni slobode dana 31. X. 1951. g. sa grupom od 8 lica, prilikom pokušaja bijega preko granice u inostranstvo. Budući da su oni sa Vašeg terena, a u zapisnicima spominju još neka lica, koja također imaju namjeru bijega u inostranstvo, s toga Vam ih upućujemo na dalji postupak. Prilažemo zapisnike o saslušanju okrivljenih i produženje pritvora preko 3 dana.”¹⁹ Tamo su više razmišljali kako da Mandića pridobiju za saradnju, tim prije što je često putovao u inostranstvo, znao jezike, ali ni u tome nije su uspjeli.²⁰ U svakom slučaju, Halid Mandić je značajan dio radnog vijeka proveo u Zagrebu, da bi se u zrelim godinama nastanio u Sarajevu, gdje je preminuo 27. jula 1989. godine. Sahranjen je na tamošnjem groblju “Bare”, na parceli 22, red 19, br. 27. Elaborat kojem je autor nije bio poznat do sada. Sadržaj i kontekst tog značajnog spisa nije moguće razumjeti ukoliko se ne razumije ideologija unutar koje je nastao. Shvatanje Sandžaka dijelom Bosne, a Bosne dijelom NDH, u konačnoj projekciji između “cvijeća hrvatstva” i ideologije uništenja, ovo su područje učinili poprištem sveopšteg stradanja.

Literatura

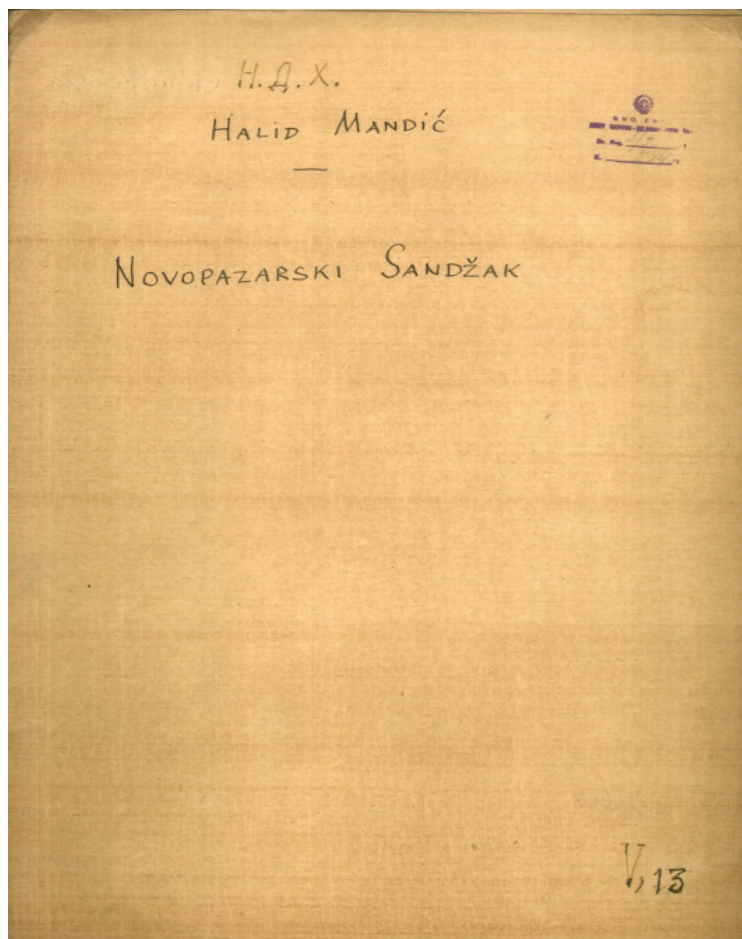
- Hasanbegović, Zlatko (2007) *Muslimani u Zagrebu 1878.–1945. Doba utemeljenja*, Pilar, Zagreb.
- Hasanbegović, Zlatko (2008) Iz korespondencije Ademage Mešića uoči uspostave Banovine Hrvatske. Pismo Društva bosansko-hercegovačkih Hrvata u Zagrebu reis-ul-ulemi Fehimu Spahi i vrhbosanskom nadbiskupu Ivanu Šariću iz svibnja 1939, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 40, br. 3, Zagreb, 969-998.
- Kemura, Ibrahim (2002) *Značaj i uloga “Narodne uzdanice” u društvenom životu Bošnjaka (1923–1945)*, Bošnjački institut, Fondacija Adila Zulfikarpašića, Sarajevo.
- Kisić Kolanović, Nada (2004) Muslimanska inteligencija i islam u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 36, br. 3, Zagreb, 901-938.

¹⁹ *Ibid.*

²⁰ HAD, F, 1561. SDS RSUP SRH, br. 305557, Halid Mandić, Andrija Klarić, Zagreb, 23. III. 1959. god. Tako operativac zapisuje: “Mandić Halid (Husein) rođen 15. I. 1915. god. u Titogradu, sa stanom Zagreb, Crnčićeva br. 12, službenik ‘Elektrosonda’. Sa istim je vođen u prostorijama Pasoškog ureda razgovor dne 26. I. 1959. god. u cilju angažiranja po liniji K. P. i akcije ‘Robin’. Tom prilikom je ostavio utisak čovjeka, koji nam želi učiniti tražene usluge, ali je isto tako primjećena kod njega stanovita bojažljivost u ophođenju s nama. Nije se još vratio sa puta.”

- Narodni heroji Jugoslavije, A–M*, Partizanska knjiga – Narodna knjiga – Pobjeda, Beograd – Titograd 1982
- Raičević, Vojo (1959) *Studentski pokret na Zagrebačkom sveučilištu između dva rata 1918–1941*, Mladost, Zagreb.
- Rastoder, Šerbo (2000) Belvederski protestni zbor 1936. godine, *Doclea*, 1, 97-129.
- Rastoder, Šerbo i dr. (2006) *Istorijski leksikon Crne Gore*, tom I, Daily Press – Vijesti, Podgorica.
- Rastoder, Šerbo (2015) *Politički život u Crnoj Gori 1929–1941*, Almanah, Podgorica.
- Traljić, Mahmud (1987) Dr. Muhamed Hadžijahić (1918–1986), *Anali GHB*, knj. XIII–XIV, 251-256.

HALID MANDIĆ: NOVOPAZARSKI SANDŽAK

Sadržaj

- Novopazarski Sandžak sa geopolitičkog gledišta
- Povijesna razmatranja
- Podrijetlo stanovništva
- Statistički podatci i nastojanja da se smanji broj muslimanskog pučanstva
- Novopazarski Sandžak u igri međunarodne politike
- Nastojanja sandžačkih muslimana za ujedinjenje sa Bosnom, odnosno Nezavisnom Državom Hrvatskom

Novopazarski Sandžak kao politički problem postoji zapravo tek od Berlinskog kongresa 1878. godine, kada je ova oblast, dotle integralni dio Bosne i Hercegovine – pa prema tome čest i hrvatskog životnog prostora – u međunarodnoj političkoj igri odcijepljena od svoje matice zemlje. Novopazarski Sandžak, ili kraće rečeno, Sandžak, imajući ulogu da razdvaja Srbiju i Crnu Goru, činio je prije balkanskih ratova veliku zapreku ujedinjenju ovih državnica, pa je prirodno da je vrlo brzo postao objektom velikosrbskih aspiracija. Malo vremena prije nego što je Sandžak 1912. došao u sklop srpske države, Jovan Cvijić je pisao da je bespredmetno svako srbijansko prodiranje prema jugu, u Makedoniju, ukoliko ne bi bio Novopazarski Sandžak osiguran za Srbiju (predgovor političkoj knjizi Ivana Kosančića: Novopazarski Sandžak i njegov etnički problem, Beograd, 1912). Iz ovog navoda jednog od najistaknutijih, ako ne i najistaknutijeg velikosrbskog teoretičara, jasno se razabira, da pitanje Novopazarskog Sandžaka ne samo što je od neposredne važnosti za hrvatsku politiku, nego su prema tome njegovim rješenjem uveliko zainteresirani i Bugari, kao pretendenti na Makedoniju.

U novije vrijeme javljaju se i izvjesna nastojanja sa crnogorske strane, koja idu za tim, da se Novopazarski Sandžak priključi Crnoj Gori. Argumenti koji govore u prilog ovoj političkoj koncepciji mogu se valjda svesti jedino na desetogodišnju pripadnost ove oblasti tzv. Zetskoj banovini (1931–1941). Nisu poznati drugi razlozi koji bi vojevali za ovu crnogorska tezu, jer, kao što ćemo vidjeti, nju ne podupiru niti etnički momenti. Makar da je današnje pravoslavno stanovništvo Sandžaka jednim dijelom podrijetlom sa crnogorskih brda, ipak, po današnjem svom etničkom sastavu, Sandžak ne broji više od 7% Crnogoraca. Makar da je pravilno rješenje sandžačkog pitanja od životne važnosti za Albaniju, Albanija nije bila ta, koja bi sebi svojatala ovu hrvatsku oblast. Doduše je glasoviti turski enciklopedist, inače Albanac, Šemsuddin Sami, pisac “Kamusul-alema” i “Kamusi-turki”, navodio da Albanija graniči sa rijekom Drinom, što bi značilo da je Novopazarski Sandžak dio Albanije, ali se ovo gledište ne može uzeti ni u kom slučaju kao bilo kakav politički program. U skoro izašloj etnografskoj karti Albanije, u priredbi Prof. Gashia, Albanija obuhvaća od novopazarske zemlje jedino Rožaj i Pešter (karta je objavljena u glasilu kosovskog komiteta “Kosovo”), gdje je doista jedan dio stanovništva albanski, o čemu će, uostalom, biti kasnije govora. Najvažnije je međutim istaknuti, da Albanija u priključenju Sandžaka Hrvatskoj vidi osiguranje svojih vlastitih probitaka.

Novopazarski sandžak sa geopolitičkog gledišta

Poslije duboko učenih opsežnih razmatranja dr Krajača u zagrebačkoj "Spremnosti", ne bi se imalo što naročito kazati o Sandžaku sa geopolitičkog gledišta. Nekoliko opštih geopolitičkih opažanja dat će na prvi pogled sliku o prirodnom okviru u koji Sandžak spada, i ujedno objasniti zakone koji su ovu oblast trajno vezali sa ostalim hrvatskim zemljama.

Novopazarski se Sandžak proteže između Srbije i Crne Gore i dopire u jugoistočnom pravcu do Kosova. Oblast Sandžaka ima zadaću vezati Bosnu (Hrvatsku) sa Solunom, pa već ova okolnost upućuje na dalekosežni značaj Sandžaka u hrvatskim političkim i gospodarskim nastojanjima. Ova je oblast opkoljena sa svih strana visokim planinama, a prirodno je jedino otvorena rijekom Limom prema zapadu, tj. ostalim hrvatskim zemljama. Lim, ta najveća sandžačka rijeka ulijeva se u Drinu, a šta ta okolnost znači za jednog geopolitički obrazovanog čovjeka, mislim nije potrebno isticati. Dok je Sandžak na ovaj način prirodno otvoren prema Hrvatskoj, dotle je prema Srbiji odvojen Kopaonikom, visokim preko 2000 metara.

Dakle čisto sa geografskog razloga, više je nego jasno da je Sandžak upućen na Bosnu, što će reći Hrvatsku. Francuz Gaston Gravier, koji je napisao posebnu knjigu o Sandžaku (prevedena je i na srbski jezik) ima dakle potpuno pravo, kada veli da se Sandžak "pokazuje kao neposredno produženje bosanskohercegovačkih zemalja."

Zapravo, Novopazarski Sandžak kao zemljopisni i politički pojam postoji tek od Berlinskog kongresa 1878. Da još budemo tačniji, spomenut ćemo da se tim imenom nazvala jedna od sedam upravnih jedinica bosanskog vilajeta, na temelju vilajetskog ustava od 1866. godine. Prije toga današnji je Novopazarski Sandžak bio čest bosanskog odnosno hercegovačkog Sandžaka. Nije bez važnosti ovdje spomenuti da je jedno vrijeme na području Sandžaka bilo sjedište hercegovačkog paše.

Povijesna razmatranja

Najstarija povijest, dapače i razdoblje prije dolaska Hrvata i Srba na Balkan, bjelodano govore o povezanosti Sandžaka sa današnjim hrvatskim zemljama. Još je u rimsko doba oblast Novopazarskog Sandžaka pripadala zapadnoj sferi, provinciji Dalmaciji, dok je nasuprot tome oblast Srbije pripadala Meziji, tj. istočnom dijelu Carstva. Iskopavanja vršena u području Novopazarskog Sandžaka od strane Evansa, Mommsena, Hoernesa, Ippena i Pača u okolini

Pljevalja, Prijepolja, Brodareva, Bijelog Polja i Novog Pazara pokazala su da tamošnji rimski građevni spomenici ničim ne zaostaju niti se razlikuju od ondašnjih javnih građevina u primorskim gradovima Dalmacije. Što je također važno istaknuti, Novopazarski je Sandžak s Vrhbosnom od davnine bio povezan starom rimskom cestom, koja je išla preko Prače i Rogatice (Vidi: Ballif: *Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina*, Wien, 1893). Sandžak je ostao u sastavu rimske Dalmacije i nakon Dioklecijanove diobe provincija, kada je od Dalmacije odcijepljen najjužniji dio, koji je došao u sklop nanovo ustrojene provincije Praevalis. Ta se provincija podudarala sa kasnijom oblasti Crne Gore, i što je od Albanije pripadalo Dalmaciji. Ova je pojedinost utoliko poučna što ni Rimljani nisu smatrali da je potrebno oblast kasnijeg Novopazarskog Sandžaka držati u zajednici sa oblašću Crne Gore. Dioklecijanova je podjela, kao što znamo, služila kao definitivna podloga diobi Carstva na istočnu i zapadnu polu. Dakako, da je i prilikom konačne podjele Carstva Sandžak ostao u sklopu zapadne pole, zajedno sa ostalim današnjim hrvatskim zemljama. Na bazi ove posljednje diobe došlo je i do kasnije raspodjele crkava, pa je i ovom prilikom Sandžak pripao zapadu, tj. sferi interesa Rima (vidi: St. Stanojević: *Kat. crkva u Nemanjičkoj državi*). Zanimljivo je uzgred spomenuti, da još i danas u sjeničkom kotaru postoji selo Biskupići, što jasno govori o katoličkim tragovima u Sandžaku. Oni se još jače opažaju na pravoslavnim crkvenim građevinama srednjeg vijeka, koje nose značaj katoličkih građevina u Dalmaciji i Hrvatskoj.

Nakon slavenskog zaposjedanja, vremenom se u istočnom dijelu ove oblasti oblikovala raška država, dok se na zapadu ustrojila župa Drina, kako ju spominje domaći ljetopisac Dukljanin, odnosno kasnije Podrinje, u doba bosanskih vladara. Prema tome, Raška ni u kom slučaju nije obuhvaćala čitavu kasniju oblast Novopazarskog Sandžaka. Period Raške trajao je u nešto više od dva stoljeća. Ujedno, to služi kao najjače uporište srbskim težnjama na Novopazarski Sandžak. Bez obzira na relativnu kratkotrajnost gospodstva raških vladara u Sandžaku, ovo razdoblje nije ostavilo dubljih tragova. Na taj nas period podsjeća tek naziv jedne manje rijeke u Sandžaku, kao i jedne varošice koja ne spada u Sandžak u današnjem njegovu opsegu. Dapače se ni naziv Raška nije uspio održati niti kao zemljopisni pojam za ovu oblast. Raška je nestala sa nestankom nemanjičke države. U novije su doba četnici u svojoj promičbi svim silama nastojali ovoj oblasti narinuti naziv "Stari Ras", pa se dapače pod tim nazivom bio pojavio i jedan listić s podnaslovom "za narodnu kulturu i prosvjetu"(!) I Nedićeva se propaganda služila tim nazivom, nastojeći izbjeći u narodu uvriježeni i u čitavu svijetu jedino poznati

naziv “Novopazarski Sandžak” za ovu oblast. Taj je naziv pokušao braniti i dr Stevan Z. Ivanić u svoja tri izašla podlistka pod naslovom “Stara Raška”, u kojima iznosi srbsko gledište o sandžačkom pitanju. (Obnova 1, 2 i 3. rujna 1944). Prije Ivanića ovaj je naziv nastojao inaugurirati dr Milisav Lutovac u članku “Stara Raška ili Sandžak”, koji je izašao u božićnom broju beogradske “Pravde” za god. 1940. Tu se pisac zalaže za naziv “Stara Raška”, ali već u prvoj rečenici otvoreno priznaje da “veliki broj našeg sveta ne bi umeo dati određen odgovor kada bi ga neko upitao gde je to Stara Raška”.

Jedno je vrijeme Sandžak pripadao Nikoli Altomanoviću, a nakon njegova poraza 1374. godine, Sandžak je zauzeo bosanski ban Tvrtko I. Što je za ovog umnog bosanskog vladara značila ova oblast, lijepo se vidi iz okolnosti da se on na području Sandžaka dao okruniti za kralja. Ovi su krajevi pripali humskom vojvodi, a za čitavo vrijeme turske vlade bili su integralni dio Bosne. Stare crkvene i ine građevine također jasno posvjedočuju da je oblast Sandžaka integralni dio Zapada. O tome je izašla 18. svibnja 1941. radnja ing. D. P. u zagrebačkom “Hrvatskom narodu”, u kojoj kaže: “Hrvatski narod, kada je došao u ranom srednjem vijeku na Balkanski poluotok, nije samo naselio one krajeve kojima sada obitavaju Hrvati, već je to područje sezalo znatno dublje u Balkanski poluotok, i takođe daleko južnije od sadašnjeg područja, koje je označeno kao hrvatsko. Da je tomu tako, to nam tvrde povijesni podatci, etnografija, jezik, nazivi, tip ljudi, i u našem slučaju arheologija, odnosno arhitektura najstarijih crkvenih zgrada u području Novopazarskog Sandžaka. Rimski je država na Balkanskom poluotoku imala uređenu prometnu mrežu, od koje su glavni putevi išli od Jadrana k unutrašnjosti poluotoka uglavnom u pravcu zapad–istok, kao npr. ceste koje su išle dolinom Neretve, preko Ivan planine u dolinu rijeke Bosne i dalje na istok; zatim ona što je išla od Dubrovnika preko brda Čemerno do rijeke Drine i nastavak ove na Pljevlja i Prijepolje, Novi Pazar i Toplicu; i ona što je vodila od Kotora na Onogošt (Nikšić), Brskovo i Bijelo Polje, dok su transferzale puteva tekle prirodnim dolinama rijeka.

Isto tako Rimljani su imali i u ravnicama, na prometnim ekonomskim i strateškim čvorištima svoja naselja, gradove, vojne ispostave i stražarnice.

Hrvatski narod, dolazeći sa sjevera na Jadran, koristio se već izgrađenim cestama i rasprostranio se s njima u dubinu i širinu Balkanskog poluotoka, i na svim mjestima na kojima je *civis romanus* bio zabio svoga orla, tu su i naši preci zapalili oganj, sagradili domove, sela i gradove i organizirali život.

Sva ova mjesta nose izvjesne karakteristike: nalaze se ili u centru ili u prisoju plodne ravnice i pokraj prometne ceste, na maloj uzvisini, odakle puca

pogled što dalje na razne strane svijeta. Na ovakvim mjestima, na najmarkantnijem položaju obično je bila sagrađena crkva. U samom zdanju crkve vrlo često su ugrađeni pojedini kameni odlomci od starih rimskih spomenika ili građevina. Ovi odlomci su često postavljeni na vidljiva mjesta ili kao podloga, stup za oltar, ili u zidovima pokraj vrata, ili kao dovratnik itd. Ukoliko nisu uzidani kameni odlomci kod ovih najstarijih crkava, onda iste nalazimo u njihovoj neposrednoj blizini. Takvih slučajeva imamo kod crkava u Sopotnici kod Goražda, Seljanima, Seljašnici, kod Beglučke crkve, Ivan Begovine, kod Brodareva, Voljevca i Sutivana. Tih rimskih fragmenata kod crkava mlađeg datuma nema, što nam je ujedno dokaz da su ove crkve najstarije, jer je očito da su sagrađene u ambijentu u kojem postoje građevinski ostaci iz netom prošle rimske kulturne epohe. U ruševinama crkve u Drenovi, nedaleko manastira Mileševke, nalazi se vrlo lijepo sačuvan nadvratnik sa stiliziranim latinskim natpisom, koji potiče iz ranog srednjeg vijeka: – TE AUCTORE RE. Po tlocrtnim riješenjima, to su većinom jednobrodne bazilike s predvorjem. Prostor crkve je prema dužini crkve dijeljen u dva, tri ili četiri polja sa pilonima, koji su više ili manje profilirani. Piloni se završavaju sa jednostavnim pločastim kapitelima (kempferima), iznad kojih su rebra u polukružnim lukovima presvođena. Ova rebra imaju zadaću da preuzimaju jedan dio tereta od polukružnih svodova, koji se nalaze između. Kod većih crkava, niše između pilona se produbljuju posve i probijaju, tako da nastaju u crkvi tri broda sa stupovima u sredini, kao što je slučaj kod tzv. crkve Nikoljac kod Bijelog Polja. Građevni materijal je kamen, obrađen ili poluobrađen, spoljni materijal je od vapnene žbuke. Ovakva gradnja je tipična i svojstvena za cijelu Dalmatinsku Hrvatsku. U Zatonu, koji se nalazi nešto južnije od Bijelog Polja, postoje još danas ruševine crkvice sa tipično (prema Strzygowakom) hrvatskim karakteristikama, u tlocrtu pravilna četvorina s kupolom i sa strana sa apsidama. Pa ne samo kod ovih najstarijih sakralnih zgrada, već i kod kasnijih tzv. kraljevskih zadužbina ‘stavropigija’, još uvijek se osjeća isti duh i ista tradicija; tako npr. Mileševka ima fragmenata u plastici, koji podsjećaju na trogirski portal, zatim crkva Sv. Petra i Pavla u Bijelom Polju je imala dva velika romanska zvonika (sada postoji još samo jedan), manastir Banja u detaljima, itd.; sve one nose karakteristike primorskih crkava. Pošto su ove sakralne zgrade iz ove prve najstarije, a dobrim dijelom i iz druge epohe, općenito građene posve u duhu i sa svim karakteristikama graditeljstva primorske Hrvatske, to se ne može govoriti da su one takve, jer su ih gradili majstori (Hrvati) iz primorskih krajeva, jer ovakvih crkava u Sandžaku ima i suviše veliki broj, i bez iznimke sve najstarije crkve imaju navedene hrvatske

karakteristike, te su one takve, jer su nikle iz stabla samog hrvatskog naroda. Tek treća epoha gudurskog manastira, građenih za vrijeme turskih osvajanja, gubi sasvim ove karakteristike i crkve se grade strogo prema bizantijskim kanonima. Po načinu gradnje, po konstrukcijama, po ukrasima, po ornamentici – koja, ako je ima, onda pripada tipičnoj ranohrvatskoj plitkoj pleternoj plastici, zatim prema tlocrtnim riješenjima, pa po izboru mjesta, itd. crkve iz ranog srednjeg vijeka u Sandžaku apsolutno pripadaju Primorju, pa čak i pojedina mjesta su do dana današnjega zadržala nomenklaturu, kakva se susreće samo u Dalmaciji, kao npr. Sutivan, Mojstir, Zaton itd. Iz svega izloženog, Novopazarski Sandžak je činio u crkvenom graditeljstvu jednu zajedničku cjelinu s ostalim primorskim hrvatskim krajevima.” Za čitavo vrijeme turskog gospodstva u našim krajevima, oblast je Sandžaka ostala i nadalje sastavni dio Bosne. Još najstariji putopisac kroz Bosnu, vitez Harf (1499) u svome “Wegrayssu” spominje da je putovao do Novog Pazara, “bis zum fluss Iber, al da hat das Königreich Wossen ein Ende und das Herzogtum Surbey Hebt sich an” (sve do rijeke Ibra, gdje je, kraj kraljevstva Bosna, a počinje vojvodina Srbija). Sa Harfom se podudaraju i navodi u putopisu grofa Lamberga, koji kaže da je granica kraljevstva “Wossen” bila kod rijeke Ibra (putopis carskih poklisara Leonarda pl. Nogarola i Josipa pl. Lamberga sultanu Sulejmanu; tiskano u Gevay: *Urkunden zur Geschischte dat Werhältnisses zw. Oesterreich – Ungarn und d. Bforte um XVI. & XVII. Jahrhundert*, Beč 1838., I. svezak).

Da je predio Novopazarskog Sandžaka bio kroz cijelo vrijeme otomanskog razdoblja u sastavu Bosne, pokazuje i administrativna raspodjela turske carevine. Prema jednom mletačko-dalmatinskom opisu bosanskog pašaluka, izrađenog na temelju nekog službenog turskog popisa iz 1620., kao i prema relaciji Atanazije Georgicea iz god. 1626., vidi se, na primjer, da je sandžak Hercegovina obuhvaćao i Pljevlja, Prijepolje na Limu, te manastir Mileševo. Iz podataka, pak, znamenitog turskog geografa Hadži Kalfe (Ćatib Čelebije; umro 1658), čije je djelo o Rumeliji i Bosni nastalo poslije 1647., razabire se, da se u Sandžak Bosnu ubrajao između ostalog Stari Vlah, Priboj i Novi Pazar (Yeni Pazar), a u područje Sandžaka Hercegovina Prijepolje i Pljevlja (Taslidža). Isto tako, kao izvrstan dokaz da je prostor Novopazarskog Sandžaka bio i za tursko doba integralni dio Bosne, mogu poslužiti i podatci o smještaju pojedinih kadiluka. Tako se u sarajevskom sidžilu (sudskom zapisniku) iz 1248. (1833), koji se čuva u Gazi Husrevbegovoj knjižnici u Sarajevu, među bosanskim kadilucima spominje Novi Pazar, Prijepolje, Pljevlja, Stari Vlah, pače Podgorica i Kolašin (Kolašin je bio u sastavu oblasti Novopazarskog

Sandžaka sve do 1883., kada ga je Derviš-paša pridodao Rumeliji). Godinu dana iza ovoga popisa vidimo skoro istu situaciju, samo s time, što su Stari Vlah i Novi Pazar spojeni u jedan kadiluk.

Iz salnama, službenih godišnjaka bosanskog vilajeta, također se možemo osvjedočiti, da je Novopazarski sandžak u svojoj cjelini bio sastavni dio Bosne. Tu se već susrećemo sa sandžakom Novi Pazar kao upravnom jedinicom bosanskog vilajeta, u koji spadaju: Sjenica, Pljevlja, Nova Varoš, Prijepolje, Bijelo Polje, Mitrovica, Berane, Kolašin i Trgovište (u nekim se salnamama spominje i Gusinje). Hercegovačkom su pak sandžaku pripadali Nikšić i Piva.

Neki strani pisci, još u XVII vijeku navode da blizu Mileševa, u Miloševu Dolu, počinje bosanska granica, a prestaje hercegovačka (Spomenik Srpske Kraljevske Akademije, XXXVII, 94). Fra Luka Dropulić 1845. god. spominje brdo Debelo Osoje kod Mileševa, "priko koga je hercegovačka međa" (Franjevački vijesnik, XXXVII, 1931., 279.)

Zanimljivo je istaknuti da je i pravoslavna, zahumsko-hercegovačka mitropolija, teritorijalno sezala sve do Prijepolja.

Iz karte Hercegovine Otta Blaua iz 1861. vidi se da je Hercegovini pripadalo područje Pljevlja (Taslidža), Prijepolje i Kolašin.

Berlinski je kongres 1878. zatekao Novopazarski sandžak kao sastavni dio Bosne i Hercegovine. Tom je prilikom ova oblast izdvojena iz svoje matične zemlje. U članku XXV Berlinskog ugovora, izričito se kaže: "Pošto austro-ugarska vlada ne želi da upravlja i sandžakom Novim Pazarom, koji se proteže među Srbijom i Crnom Gorom, jugoistočno od preko Mitrovice, gdje će i dalje funkcionirati otomanska administracija." U istom je članu utanačeno, da će Austro-Ugarska u čitavom opsegu Sandžaka držati svoje posade i posjedovati vojničke i trgovačke ceste.

U travnju 1879. Austro-Ugarska je sa Turskom zaključila konvenciju, po kojoj austrijska vojska može imati vojne garnizone u zapadnom dijelu Sandžaka. Na taj su način austrijske trupe u rujnu 1879. ušle u Prijepolje, Pljevlja i Novu Varoš, dok su turske oblasti ostale i nadalje na upravi sa turskim trupama u Sandžaku. Ovakvo je stanje trajalo sve do 1908., kada je Austro-Ugarska dobila povlasticu da gradi željeznicu kroz Novopazarski sandžak, i na taj način veže bosanske željeznice sa turskim kod Kosovske Mitrovice. U tome je cilju Austro-Ugarska izgradila prugu od postaje Uvca. (O novopazarskoj željeznici bit će kasnije opsežnije govora; v. Novopazarski sandžak u međunarodnoj političkoj igri).

Proglasom o aneksiji Bosne i Hercegovine 1908., Franjo je Josip istovremeno objavio da napušta Novopazarski sandžak.

Nakon okupacije Bosne, Turska je oblast Novopazarskog sandžaka pripojila Kosovskom vilajetu, i razdvojila ga u dva sandžaka, koje je razgraničavala rijeka Lim.

1912. godine Sandžak je prisajedinila Srbija, a 1915., za rata, bio je zapsjednut od strane austrijskih trupa.

Kao što se dakle vidi, Sandžak je kroz čitavu svoju povijest, izuzev dvjestogodišnjeg gospodstva Nemanjića, bio sastavni dio zemlje na zapadu, u početku rimske provincije Dalmacije, a kasnije bosanskog kraljevstva, odnosno vilajeta Bosna i Hercegovina.

Podrijetlo stanovništva

Muslimani

Svi znanstveni radnici koji su se bavili sandžačkim problemom saglasni su u tome, da su sandžački muslimani isto što i Hrvati muslimani u Bosni i Hercegovini. U tome se slažu ne samo hrvatski narodoznanci nego i svi stranci koji su proučavali Novopazarski Sandžak, pače isto mišljenje dijele i srbski pisci, koji su se doticali obilježja sandžačkih muslimana. Po jeziku, običajima, navikama i pogledima, sandžački su muslimani zapravo grana bosansko-hercegovačkih muslimana. Sami svoj jezik nazivaju “bošnjačkim” i u svakom su pogledu svjesni svoje istovjetnosti sa Hrvatima muslimanima.

Spomenuti Gaston Gravier u svojoj studiji o Sandžaku, među sandžačkim pučanstvom nalazi dva odvojena elementa, pa kaže: “Jedni se nazivaju Turci, a drugi Srbi; jedni vele da govore bošnjački, a drugi srbski.” Pod Turcima, naime, razumijevaju se, kao i u čitavoj Bosni, muslimani uopće, bez obzira na narodnosnu pripadnost, za razliku od pojma Turkuša ili Osmanlija, kojim se označuje Turčin u nacionalnom smislu. Između “Turaka” i “Turkuša” i u Sandžaku je vladao antagonizam, kao i u ostaloj Bosni. Zanimljiv je razgovor žene nekog osmanlijskog činovnika u Novom Pazaru sa Miss Irby-evom, koja je potonjoj rekla: “Oni Osmanlije, što se pošalju ovamo (u Bosnu), poslati su svojom zlom sudbinom. Ovo je Bosna, svaki zna što to znači, a u istinu, to ne znači našu zemlju.” (Isp. Kasim Hadžić: Novopazarski Sandžak kao sastavni dio Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1939).

Isto tako i Theddor Ippen za Sandžaklije veli, da su “čistog bosanskog porijekla” i da čuvaju istu nošnju, isti dijalekat, iste običaje, navike i poglede.

Karlo pak Patch kaže da su stanovnici Novopazarskog Sandžaka “Bošnjaci” i da im je jezik “bosanski”.

Srbski pisci također ne mogu negirati istovjetnost muslimana Novopazarskog Sandžaka sa onima u Bosni i Hercegovini. Srbski etnograf Jefto Dedijer u svojoj knjizi “Nova Srbija” (Beograd, 1913), pošto je konstatirao da je Sandžak po svojoj klimi i po narodnoj privredi prirodna cjelina s Bosnom, Hercegovinom i Dalmacijom, piše doslovice sljedeće: “Srbsko muslimansko stanovništvo (Sandžaka) govori jedino srbski, i to južnim narječjem sa osobinama crnogorskog i hercegovačkog govora, a često sa onim osobinama govora, kojima se odlikuju isključivo bosanski Srbi muslimani. Po načinu govora, po svojim običajima, a naročito po svom mentalitetu, oni čine jednu celinu sa bosanskim muslimanima. Takvi su naročito muslimani starosjedio- ci... Starije muslimansko stanovništvo se naziva ‘Bošnjaci’” (str. 289).

Muslimansko je stanovništvo Sandžaka svojim pretežnim dijelom starosjedilačko, za razliku od pravoslavaca, o kojima ćemo niže govoriti. Ukoliko nisu starosjedio- ci, oni su doseljenici iz Bosne i Hercegovine. Naime, za muhadžirskog pokreta u Bosni, jedan se ne poznat broj hrvatskih muslimana iselio na područje Sandžaka. Tako je samo u vremenu 1909–1911 useljeno u Sandžak 450 porodica iz Bosne. Baš u tome prilivu hrvatskih muslimanskih izbjeglica u Sandžak, Ivan je Kosančić, pisac političke knjige o Novopazarskom Sandžaku i njegovom etničkom problemu (Beograd, 1912) vidio “unutarnju opasnost za Srbiju”.

Među sandžačkim muslimanima jedan je neznatniji dio, otprilike 2%, albanskog podrijetla. Oni se većinom nalaze u oblasti Peštera, samo što ni u kom slučaju ni tu ni izdaleka ne prevladavaju nad muslimanskim slaven- skim (zapravo hrvatskim) elementom. Činjenica, da se peštarski muslimani po nošnji razlikuju od ostalih sandžačkih muslimana, a približavaju albanskoj narodnoj nošnji (keče ili ćulah – bijele vunene kape sa šalom oko glave) zavela je neke, da sve peštarske muslimane jednostavno proglase Arnautima. Tako Jefto Dedijer u svome naprijed spomenutom djelu (str. 285, 288) tvrdi, da je jedan dio Sandžaka, koji se zove Pešter, a koji se nalazi između sli- vova Lima, Ibra, Raške i Vape, odnosno između Sopoćana (11 km zapad- no od Novog Pazara), Sjenice, Rožaja i Berana, naseljen skoro isključivo Arbanasima. Međutim, Arnauti su nastanjeni samo u nekoliko sela, i to prije 150–200 godina. Naseljavanje su izvršile turske državne oblasti nasilno, po- što se, po pričanju starijih ljudi iz toga kraja, nisu htjeli nastanjivati među “Bošnjake”. Ti su se Arnauti još k tomu napola asimilirali sa okolnim slaven- skim muslimanskim pučanstvom. Tek se danas može naći po koja porodica u

kojima se govori arnautski (Arapovići, Ugao, Krnja Jela i Dolići). Međutim je i taj albanski jezik sa mnogo elemenata hrvatskog, tako da bi taj govor pravi Arnaut mogao jedva i razumjeti. Činjenica, da se peštarski muslimani po nošnji približuju Albancima, objašnjava se na taj način što je ovaj najjužniji, periferni dio Bosne (okolina Novog Pazara) bio gospodarski upućen albanskim središtima na jugu: Peći, Đakovici, Skadru itd. Tamo su, napose u Skadar, izvozili stoku i ostale proizvode, dok je promet s Bosnom bio skoro prekinut. Arnautske su kape nosili da bi se bolje približili Albancima, a k tome je pridošla i okolnost da je ta nošnja odgovarala klimatskim prilikama peštarske visoravni, a što je isto tako važno, bila je kud i kamo jeftinija od nošnje u ostaloj Bosni.

Pravoslavci

Nasuprot muslimanima, pravoslavno je stanovništvo Sandžaka većinom doseljeničko. Treba čitati samo Graviera, pa i Kosančića i E. J. Cvetića (Novopazarski Sandžak, Jagodina, 1912), da se čovjek o tome uvjeri. Pravoslavci su većinom iz Crne Gore, kako to ističe i Sreten Vukosavljević, sada ministar u Subašićevoj vladi u Londonu, inače rodom Sandžaklija, koji u članku "Sandžačko stanovništvo" veli doslovce sljedeće: "Pravoslavno stanovništvo je skoro sve poreklom iz Crne Gore."

Međutim, osim domaćih sandžačkih pravoslavaca, koji su većim dijelom crnogorskog podrijetla, u Sandžaku živi i ne beznačajan broj i pravih Crnogoraca, koji su napose iza balkanskih ratova i nakon 1918. počeli prelaziti na sandžačko područje, bilo kao kolonisti na zemlje oduzete od muslimana, bilo pak kao činovnici.

Zanimljivo je istaknuti, da Srbijanci nisu nikada, ne samo sandžačke muslimane, nego niti pravoslavce Sandžaka, smatrali istovjetnim i sebi ravnima, što se najbolje vidi po tome što je Sandžak kroz čitavo vrijeme srbijanske vladavine bio stalno, kako u ekonomskom, tako i u prosvjetnom pogledu, zanemaren. U novije doba, Srbijanci su dali najeklatantnijeg izraza da Sandžak ne smatraju istim što i Srbiju, kada su, kritizirajući sastav Subašićeve vlade, ustvrdili da u njoj nisu zastupljeni Srbijanci, makar se među njima nalazio i Sreten Vukosavljević iz Prijepolja. U tome se pogledu saglasno izjasnilo kako Nedićevo novinstvo, tako i Konstantin Fotić, srbski poslanik u Washingtonu, u svojstvu predsjednika "Srbskog narodnog odbora."

Zanimljivo je spomenuti, da se još i danas u Sandžaku nailazi tragova ikavice, što može također poslužiti kao posredan dokaz hrvatskog značaja

oblasti Novopazarskog Sandžaka. Ti su nam se tragovi sačuvali u topografskoj nomenklaturi Sandžaka, što pokazuje da je tu nekoć ikavica bila domaća. Tako je npr. Prijepolje u jednom opisu bosanskih sandžaka zabilježeno kao “Pripolye”, a Pljevlja kao “Plivglie” (Starine zagr. Akademije, XIV, 198). Ovaj podatak potječe iz XVII stoljeća. Međutim, i u sljedećem stoljeću nailazimo, opet u topografskom nazivlju, niz zemljopisnih imena, koja nas podsjećaju na ikavicu. Tako u “Popisu bosanskih spahija iz god. 1711”, što ga je 1930. godine objavio srbski učenjak Vladislav Skarić, susrećemo zemljopisno nazivlje u ovom obliku: Sinica, mjesto Sjenica, kao i niz sandžačkih sela gdje stoji Bilanica mjesto današnjeg naziva Bjelanica, Biluća mjesto Bjeluća, Bikova mjesto Bjekova. Dr Krajač je pak upozorio na upadnu podudarnost geografskog nazivlja Sandžaka s jedne, i ostalih hrvatskih zemalja s druge strane.

Nije na odmet spomenuti, da u Sandžaku imamo niz također zemljopisnih imena, koja nas izravno upozoruju na hrvatstvo. Tamo se još i danas dva mjesta naprosto zovu “Rvacka”, dok malo prije navedeni popis bosanskih spahija iz god. 1711. zna za selo Hrvatin, na ušću Raške u Ibar.

Statistički podatci i nastojanja da se smanji broj muslimanskog pučanstva

Neprijeporna je činjenica, da je muslimansko pučanstvo ne samo davalo ton životu u Sandžaku, nego su muslimani Sandžaka i u brojčanom pogledu oduvijek činili prevagu nad pravoslavnim srbskim elementom.

Pred dolazak Srbije u ove krajeve, muslimani su činili oko 60 postotaka stanovništva, dok su ostatak činili pravoslavci. To moraju potvrditi i srbski pisci, pa neki Miloševski (pseudonim) u naprijed spomenutom listiću “za narodnu kulturu i prosvjetu” “Stari Ras” otvoreno priznaje, da su Srbi u Sandžaku u Karađorđevo doba činili manjinu.

Turske službene statistike iskazuju da je na području oblasti Novopazarskog Sandžaka 1871. godine bilo 52 626 muslimana, ili 63,29% od ukupnog pučanstva. Pravoslavci su te godine brojili 30 575 duša, ili 36,75% od cjelokupnog žiteljstva. Godine 1911. pak, broj je muslimana iznosio 126 966 ili 58,35%, dok su pravoslavci brojili svega 90 461 ili 41,65% od cjelokupnog žiteljstva Sandžaka.

Međutim brojitba od 1921. iskazala je da je po vjeroispovjesti u Sandžaku bilo 97 591 stanovnik pravoslavne vjere, naprama 93 363 muslimana, 302

katolika i 240 pripadnika ostalih vjera. 1931. god. broj se je muslimana popeo (po službenoj brojitbi) na 99 208 duša.

Bez obzira na poznatu tendencioznost i nepouzdanost jugoslavenskih statistika, a ako se još k tome uvaži da je od pravoslavnog pučanstva bilo okruglo najmanje 25 000 u zadnjim decenijama naseljenih Crnogoraca, šta bi činilo 9% od svega pučanstva Sandžaka, dolazimo već, na osnovu srbskih službenih sttistika, do zaključka da je muslimansko (hrvatsko) pučanstvo Sandžaka činilo većinu nad srbskim pravoslavnim življem dapače i nakon 1918.

Bit će od velike važnosti ovdje navesti broj muslimanskog žiteljstva u Novopazarskom Sandžaku na temelju podataka imama-matičara pred ovaj svjetski rat, kako ih je službeno objavio Ulema medžlis u Skoplju. Prema tim podacima, bilo je na kraju 1938. u Kotarevima:

	musl. domova	musl. stanovnika – muških	ženskih	svega
Novi Pazar	5573	18 933	18 141	37 134
Bijelo Polje	2589	7512	7234	14 746
Pljevlja	1985	5776	5579	11 355
Berane	2166	7423	7402	14 825
Prijepolje	2394	7335	6939	14 274
Sjenica	2585	9618	8786	18 404
Priboj	1316	3755	3705	7460

Prema istim izvorima, u sljedećoj godini stanje je bilo ovakovo:

Novi Pazar	5884	19 895	18 810	38 705
Berane	2177	7454	7405	14 862
Bijelo Polje	2611	7730	7385	15 115
Pljevlja	1990	5902	5688	11 590
Prijepolje	2406	7456	7106	14 562
Sjenica	2619	9855	9038	18 893
Priboj	1313	3791	3756	7541

Prema tome proizlazi, da je broj muslimana na području Sandžaka u 1938. god. iznosio 118 198, dok se 1939. povećao na broj 121 268.

Ako se uoče podatci stanja muslimanskog pučanstva prije i poslije srbske okupacije Sandžaka (1912. godine), opaža se naglo opadanje muslimana. To je rezultat sustavnog nastojanja srbijanskih vlastodržaca, koji su išli za tim

da, ako već ne mogu iskoristiti muslimansko sandžačko pučanstvo, da ga ono barem svedu na što je moguće manju mjeru. Taj se plan provodio ne samo raznim šikanacijama, uslijed kojih je jačao pokret muslimana za seobu u Tursku, nego se nije žacalo ni najgrubljih masakriranja čitavih naselja. Spomenuti Miloševski bio je neobično otvoren kada je napisao da će Srbi (misli one iz Srbije i Crne Gore) biti uvijek razdvojeni, “sve dotle dok srbski elemenat ne bude jedini u Starom Rasu” (tj. novopazarskom Sandžaku).

Muslimanski elemenat, nasuprot pravoslavicima velikosrbske orijentacije, bili su uvijek snošljivi prema svojim susjedima, što najbolje svjedoči 500-godišnji turski period, kada su muslimani bili apsolutni gospodari u zemlji, te su kao takvi bili u mogućnosti posve iskorjeniti pravoslavno pučanstvo. Povijest međutim nije zabilježila bilo kakve pokušaje sa strane muslimana. Gospodari situacije muslimani su u Sandžaku bili i 1941., za trajanja hrvatske vlasti, pa se ni tada ni jednom pravoslavcu nije ništa od strane muslimana zla dogodilo. Ipak, to nije smetalo velikosrbske četničke elemente, da su i u Sandžaku izvršili strahovita masakriranja i pustošenja.

Da se vidi do koje su mjere sezala velikosrbska zvjerstva nad mirnim muslimanskim življem u Sandžaku samo u periodu iza 1918., navesti ćemo dva službena svjedočanstva. O četničkim zločinstvima u Sandžaku nakon 1941. nije potrebno ovdje posebno raspravljati, jer su više-manje poznata.

U jednom službenom dopisu reis-ul-uleme Džemaluddin-efendije Čauševića od 22. siječnja 1919. (br 143/1919), upućenom vojvodi srbske vojske Stepi Stepanoviću, navodi se doslovce ovo:

“...Pri tom su naročito stradali muslimani iz Bijelog Polja. Na njima su – kako navedeni očevidci pripovijedaju – izvedena najprvo pljačkanja, a onda je priređen jedan opći pokolj, kakav mogu izvesti sama zvjerad u ljudskoj spodobi. Preko tisuću čeljadi, djece, žena i ljudi poklano je. Pa ni tim se nije zvjerska ćud zlikovaca zadovoljila, nego su i ostale muslimane u okolini Bijelog Polja do gola tijela pljačkali, te sada bijednici skapavaju od gladi i zime. Iza ovog strašnog krvoločtva primorani su bili petorica muslimana iz Sandžaka, koji su našli utočište u Sarajevu, da se vrate kućama, iako je svatko mogao naslućivati da se još nije postavio red u Sandžaku, te su i od njih četvorica u putu ubijeni. Među njima se nalazio i Hilmi beg Kajabegović, načelnik bjelopoljski, koji je također poginuo.”

Donijet ćemo i jedan dokumenat o krvoproliću nad muslimanima u sandžačkoj varošici Šahovici u kotaru bjelopoljskom, izvršenog 9. studenog 1924. U posjedu smo jednog memoranduma, kojeg su sandžački prvaci uputili kralju Aleksandru. Memorandum glasi:

“Grozna krvoprolića, počinjena ovih dana nad nama muslimanima u općini Pavinu Polju i Šahinovićima, sreza i okruga Bjelopoljskoga, sile nas, da se obratimo Vašem veličanstvu i da Vam iznesemo nepravde, koje nas taru i koje se više ne mogu podnositi, jer je iznad čovječe snage podnašanje i daleko manjih nepravdi i strahota.

Dne 7. novembra 1924. poginuo je, u mjestu Ceru općine mojčkovačke, gdje nikako nema muslimana, Boško Bošković, bivši okružni načelnik kolašinski (u Crnoj Gori). Kada se je dogodilo to ubijstvo, prva je bila dužnost državne vlasti, da se preduzmu izvidi, pronađu zločinci i predadu sudu, da im se sudi po zakonu. No mjesto toga dogodilo se je nešto strahovito, nešto, što je nepojmljivo i ni malo laskavo, za jednu pravno uređenu državu. Državne vlasti, koje su blagovremeno bile upozorene da se pravoslavni spremaju da, pod izlikom osvete poginulog Boškovića izvrše pokolj nad muslimanima, dopustile su, da se oko dvije hiljade Kolašinaca i Poljana iz Crne Gore s mjesnim pravoslavnim žiteljima i naseljenim Crnogorcima oboružaju, sakupe i krenu na udaljena muslimanska naselja, da izvedu “krvnu osvetu”.

Prije nego pređemo na samu stvar, oslobodujemo se istaknuti jednu koliko važnu i značajnu, toliko i žalosnu okolnost. Poginuli Boško Bošković pokopan je 9. novembra, u Poljima u staroj Crnoj Gori. Na pogrebu, na kome su između ostalih Vaših činovnika bili prisutni i okružnik bjelopoljski Nikodem Cemović, poglavar bjelopoljski Lazo Bogičević i šef finansijske uprave Milan Terić, održani su govori, koji su morali masu raspaliti protiv muslimana.

Naročito je šef finansijske uprave u Bijelom Polju, čiji je otac, bivši sreski načelnik u Bijelom Polju, odgovarao za zločine počinjene za vrijeme svoga službovanja u 1920. godini, držao govor koji je bio uperen protiv muslimana, i očigledno nagovarao na pokolj. I odmah nakon pogreba, u noći od 9. na 10. novembar diže se oko dvije hiljade oboružanih Kolašinaca, Poljana i drugih, te u liniji od 19 kilometara navalise u isti čas na muslimanska sela, od kojih je vlast pred dva dana pokupila sve oružje i predala ga pravoslavnim žiteljima u obližnjim krajevima. U isto vrijeme kada su oboružani napadači bili spremni na napadaj na muslimane, državne vlasti – valjda da olakšaju akciju napadača i osujete eventualni otpor muslimana – pokupile su kućne starješine i jače ljude ugroženih muslimanskih sela kao taoce i odveli ih u zgradu poglavarstva u Šahovićima.

Tu je taocima rečeno da ih traži bjelopoljsko načelstvo, i da je ovo načelstvo dalo nalog, da budu povezani i odvedeni u Bijelo Polje. Vlasti, koje su same i mogle i morale ovo naređenje – ako postoji – izvršiti, pozvale su

napadače, predale im svezane taoce muslimane, da ih tobože otprate u Bijelo Polje.

Ti zlikovci prisilili su svezane taoce da ih navodno otprate u Bijelo Polje, ali, da li su ti zlikovci dobili i nalog od vlasti da povjerene im taoce pobiju, ne znamo. Znamo samo, da su ti pratioci – zlikovci, u daljini od četvrt kilometra od sreskog načelstva ubili 28 talaca, dok su se trojica otkupili. Trideset drugog taoča, jedno dijete od trinaest godina, spasio je jedan pravoslavni – Novak Hašanin iz Šahovića, koji radi svog plemenitoga čina mal da nije zajedno sa svojom familijom istu sudbinu doživio od ovih zlikovaca, kao i ubijeni taoći.

Odmah nakon ubijstva učinjen je po noći opći napad u liniji od 19 kilometara: počeli su u isto vrijeme paliti kuće i ubijati staro i mlado, žene i djecu. Ne zna se broj žrtava poginulih od noža i puške, kao ni onih, koji su u svojim kućama izgorjeli. Broj žrtava ljudskih iznosi na stotine, a materijalna šteta u sagorjelim kućama i od pljački nije još procijenjena.

Dok su se te strahote događale, mjesne državne vlasti nisu ništa preduzele protiv tih zvjerstava, već su svojim pasivnim držanjem očigledno podpomagale ta zlodjela. Jedini okružni načelnik iz Pljevalja, dakle iz drugog okruga, pritekao je u pomoć napadnutim muslimanskim nevoljnicima, i što je ostalo muslimanskog žiteljstva na životu, ima se zahvaliti pljevaljskom okružnom načelniku gospodinu Krečkoviću.

Mi se Vama jadamo, jer smo duboko osvjedočeni da drugome kome nemamo. Po ustavu, i mi muslimani imali bismo uživati jednaku zaštitu vlasti, morali bismo imati slobodu i sva druga građanska prava. Ustav i zakoni ova nam prava ne oduzimaju ni u slučaju kada bi ko od nas muslimana bio kriv umorstvu Boška Boškovića. Morao bi o tome da presuđuje nadležni sud i da kazni samog ubicu i saučesnike. Ali na žalost, državne vlasti bjelopoljskog okruga pustile su da njihovu dužnost vrše naoružane mase i razjarene od samih organa državnih vlasti, i da napadaju naše imanje, ubijaju našu sitnu djecu i žene. To je strašna pojava, koja sigurno neće služiti na ugled nikakvoj državi!

I suviše strašne štete i bolovi, te vječiti strah za svoj život i imanje, koje podnosimo, ne mogu se iskazati, jer su zvjerstva počinjena ne u dobu ratnih zapletaja, već u miru – nad žiteljstvom koje nije ništa skrivilo, osim što je muslimanske vjere.

Iznoseći ovo Vašem veličanstvu, želimo da na ove strašne pojave skrenemo Vašu pažnju i da Vas zamolimo za zaštitu, jer nikome drugome ne vjerujemo. Ne možemo vjerovati zbog toga, što se po našim državnim uredima namještavaju ljudi ne po sposobnostima i čestitosti svojoj, već po partijskom

pripadništvu. Naravno, da se pri takvim okolnostima moraju da gaze zakoni, moraju da trpe nevinu, čime se ubija autoritet državi, a i Vama, Veličanstvo!

Bijeda i nevolja u koju smo ovakim zvjerstvima dovedeni, i svih onih naših, koji su sretnim slučajem izbjegli očitaj smrti, velika je. Mi smo ostali goli, bez imanja i bez igdje ičega. Od redovnih sudova ne nadamo se zaštite. Mi znamo, da su u ovakvim slučajevima odpremane na lica mjesta posebne anketne komisije, ali rezultat njihove istrage nije nam poznat. Mi nemamo nikakove nade od tih anketa, koje su u dobro upravljenim državama nepotrebne i nepojmljive, ali gajimo samo jednu nadu, a ta je, da će Vaše Veličanstvo primiti naše nevolje na srce i odrediti da se naše štete procijene i da nam se što prije isplati odšteta, jer smo sada ostali bez igdje ičega, pa bi nam se brzom pomoći najbolje pomoglo u našoj nevolji.

Što se tiče našega daljnje opstanka, smjerno molimo Vaše Veličanstvo, da učini shodnu odredbu kojom bi nam se omogućilo da se dignemo s naše očevine i da se naselimo u kojem drugom kraju naše kraljevine, gdje bismo mogli mirno i nesmetano živjeti i razvijati se pod okriljem Vaše zaštite. Dozvolu za preseljenje na drugo mjesto tražimo zbog toga, što smo čvrsto uvjereni da će ostajanje na našim ognjištima izazvati ponovne pokolje i nasilja, kao što je i sada izazvalo.

Vašega Veličanstva lojalni, ali nesrećni podanici: delegati općina Šahovići i Pavino Polje (slijede potpisi).

U Beogradu, 21. novembra 1924.”

Važno je istaknuti, da se u povodu šahovačkog pokolja nisu proveli ni najobičniji izvidi, a kamo li, da bi krivci bili podvrgnuti sudu i privedeni za služenoj kazni.

Ova desetkovanja muslimanskog življa, koja su išla za tim, da se na svaki način osigura pravoslavcima većina u Sandžaku, nisu muslimani mirno promatrali. Muslimani su se digli na oružje, pa je i zloglasni Kosta Pećanac sa svojim četnicima bio najuren iz Sandžaka. Imena sandžačkih junaka Jusufa Mehonića i Husejna Boškovića, koji su se najodlučnije sa hrabrim Sandžaklijama oružjem oduprli ovim velikosrbskim zasizanjima, još su i danas u narodnom sjećanju, ne samo diljem Sandžaka, nego i okolnih krajeva.

Novopazarski Sandžak u igri međunarodne politike

Sandžak je imao tu zlu sudbinu, da nije u zadnje doba dijelio dobro i zlo sa svojom matičnom zemljom Bosnom, nego je prije kojih 7 desetljeća došao u igru međunarodnopolitičkih natezanja.

Još tri godine prije Berlinskog kongresa, živo se, na dvorskoj konferenciji održanoj u Beču 29. siječnja 1875. raspravljalo o izdvajanju Sandžaka u vezi sa okupacijom Bosne. Sastanak je održan pod predsjedanjem cara Franje Josipa, a prisustvovali su mu nadvojvoda Albrecht kao generalni inspektor čitave austrijske vojske, grof Julije Andrassy kao ministar vanjskih poslova, general konjaničtva barun Koller kao vojni ministar, barun John kao šef generalštaba, general Pöck kao viceadmiral, general Beck kao predstojnik carske vojne kancelarije. Zapisničar je bio Bakalović, kapetan u carskoj vojnoj kancelariji.

Mi ćemo prema raspravi prof. Mile Vukčević “O politici grofa Andrassyja prema našem narodu uoči istočne krize”, koja je objavljena 1933. (u “Glasniku istorijskog društva u Novom Sadu”, knjiga VI, 390-398) iznijeti izvode koji su se odnosili na oblast Novopazarskog Sandžaka.

Pitanje je zapodjeo nadvojvoda Albrecht, koji je rekao da je uvjeren, ako bi se Austro-Ugarska htjela poput klina utisnuti u Tursku, a da je nije potpuno razorila, da bi u takovom slučaju morala pripaziti na to, da opet graniči s preostalom Turskom. “Naša nova granica, – rekao je Albrecht – imala bi za to teći između Crne Gore i Srbije, nekako sve do balkanskih visova. Svakako treba – rekao je dalje – da dobijemo slobodne ruke, da uzmognemo biti u izravnoj vezi sa Turskom, nesmetano od njenih vazalnih zemalja, naime Crne Gore i Srbije, i da naša trgovina dobije željeznički spoj: Novi na Uni, Sarajevo, Prizren itd, a to se ne bi moglo ostvariti ako bi Crna Gora i Srbija međusobno graničile.”

Na ove Albrechtove riječi replicirao je grof Andrassy, koji je istaknuo, da on ne bi već danas mogao kazati, dokle bi imale sezati granice trajno okupirane Bosne. Sve će to zavisiti od prilika, već prema onoj poslovi, da ne treba prodavati medvjedu kožu, dok medvjed nije ubijen. Andrassyjevo je mišljenje, da okupaciju Bosne treba upoređivati s onakovim načinom aneksija, kako ih Rusija provodi u Aziji. “Mi ćemo – rekao je Andrassy – svakako meso pojesti, a kosti ćemo drugima ostaviti.” Zatim treba uzeti nužno obzira i na pretenzije Srbije i Crne Gore na račun Turske, pa ako i neće bogzna što dobiti, one će nam ipak i za to biti zahvalne.

Na to je uzeo riječ car Franjo Josip, koji je rekao, da je svakako potrebno, da se one male kršćanske državnice odštete nekim teritorijalnim dobitcima.

No, iako se već danas ne mogu točno utvrditi nove naše granice, ipak treba već danas idejno odrediti, šta nam apsolutno treba, da stečemo prikladnu pozadinu za Dalmaciju. Osim toga treba, bar idejno, već sada biti na čistu s time, da li je povoljno za nas, da se Srbima i Crnogorcima nešto da od onoga zemljišta, koje se sada nalazi među njima.

Iza toga je ponovno uzeo riječ Andrassy koji je, spomenuvši poslovicu *Amor ancipit ab ego*, kazao: Za nas bi svakako najbolje bilo, kad bismo naše granice proširili s jedne strane do Drine, a s druge duž Crne Gore do mora. Ali to ne bi bilo provedivo. Pored toga trebamo uzeti pred oči i to, da proširujući naše granice, ne uvećavamo prekomjerno srodni slovenski, ionako već prejaški, elemenat u monarhiji. Nama apsolutno trebaju Klek i Sutorina, i sve ono što je na zapadu od rijeka Neretve i Bosne.

Kao što se iz ovih riječi grofa Andrassyja vidi, on, rukovođen isključivo računima austro-ugarske politike, u ovaj je čas bio spreman odstupiti Crnoj Gori i Srbiji ne samo oblast Sandžaka, nego dapače i južnu Hercegovinu, odnosno istočnu Bosnu.

S ovim se Andrassyevim mislima nije mogao složiti nadvojvoda Albrecht, koji je istakao da se Crnoj Gori nipošto ne smije dopustiti bilo kakovo proširenje na sjever (što će reći u Hercegovinu), nego neka joj se dadu kompenzacije na jugu spram Albanije. Osim toga ne smije se ni to dopustiti, da bi Crna Gora i Srbija stekle zajedničku granicu.

Na ove se riječi odmah osvrnuo grof Andrassy, koji je rekao da odobrava ove nadasve karakteristične i poučne riječi, no zajednička srbsko-crnogorska granica bila bi samo od koristi za Austriju, jer bi na tome mjestu zbog pašnjaka itd, dolazilo do permanentnih svađa i zađevica. Turskoj ovaj kraj ionako ne treba, jer kad jednom izgubi kuću (tj. Bosnu), ne trebaju joj ni vrata. Osim toga, i s obranbenoga gledišta, velika je teškoća s krajem, ugroženim s jedne strane od Crne Gore, a s druge strane od Srbije. Dalje valja uvažiti i to, da među knezovima Srbije i Crne Gore postoji rivalitet. Jedan spočitava drugomu, da se “doklatio” i da nema prava da se stavi na čelo jugoslavenskom pokretu. U takovim prilikama nema razloga bojati se srbsko-crnogorske kooperacije. Treba zato da se mi koristimo ovim lokalnim zađevicama i da na taj način po svojoj volji fiksiramo onakove granice, kako one odgovaraju našim interesima.

Pošto su se svi prisutni složili s ovim mišljenjem, car Franjo Josip je izjavio, da konferencija prihvaća suhu granicu između rijeka Drine i Bosne, jer ona najbolje odgovara interesima monarhije.”

Kao što se vidi iz ovih izlaganja, nikakovi drugi, nego čisto imperijalistički razlozi Austro-Ugarske, doveli su do plana o izdvajanju Sandžaka iz

okvira Bosne, nego pače i djelova Bosne u najužem smislu. Plan o Sandžaku je ostvaren, dok je ostala Bosna uspjela sačuvati svoj integritet.

Grof je Andrassy na Berlinskom kongresu već bio korigirao svoje gledište dapače donekle i u pogledu Sandžaka, te je od kongresa zatražio da se Austro-Ugarskoj prepuste neki strateški putevi i garnizoni u Novopazarskom sandžaku, ne bi li se tako osujetilo svako zbliženje između Srbije i Crne Gore.

Nimalo manje imperijalistički računi nisu vodili Austro-Ugarsku u pogledu Sandžaka niti prilikom aneksije Bosne 1908. godine. Kao što je poznato, Austrija se odrekla Sandžaka, ali kao što ćemo odmah vidjeti, i tom se prilikom polazilo iz posve sebičnih računa.

Na sastanku ministara Achrenthala i Buriana na Semeringu, održanom 8. kolovoza 1908. došli su obojica do zaključka, da se Novopazarski sandžak imade prilikom aneksije definitivno napustiti. Isto je stanovište zauzimao general Konrad von Hötzendorf.

Pri tome se austro-ugarska politika rukovodila okolnošću da bi, odricanjem od pretenzije na Novopazarski sandžak, izigrala eventualne zahtjeve Italije na teritorijalnu kompenzaciju na Balkanu, zapravo u Albaniji, na što je Italija imala pravo u smislu jedne ustanove Trojnog saveza. Drugi je opet razlog bio, da se udobrovolje Mladoturci, kako bi im se uz novčanu odštetu od 50 milijuna zlatnih kruna olakšao prihvati i pristanak na aneksiju Bosne. Mislilo se i na to, da bi se odricanjem od Sandžaka nastojalo udobrovoljiti Srbiju i Crnu Goru, stavljajući im u izgled teritorijalno proširenje sve do rijeke Lima. Aehrenthal se rukovodio i misljuje da bi se na ovaj način izazvao bugarsko-srbski antagonizam i neprijateljstvo u pitanju Makedonije, pošto je bio zamislio savez sa Bugarima.

Ne samo Austrija, nego i druge velesile, kao konkretno Rusija, rukovodile su se isto tako imperijalističkim i egoističkim interesima kad se odlučivalo o sudbini Sandžaka. Išlo se pače dotle, da je ruska vlada bila spremna prepustiti Austro-Ugarskoj ne samo Bosnu i Hercegovinu nego i Sandžak, da bi po tu cijenu dobila potporu Austro-Ugarske u pitanju otvorenja carigradskih morskih tjesnaca. U noti od 2. srpnja 1908. ministra Aleksandra Izvoljskoga, upućenoj 6. srpnja baronu Aehrenthalu preko ruskog bečkog poslanika kneza Urusova, isticalo se naime i ovo: "Mi naročito ostajemo i dalje kod mišljenja da je primjena XXV članka Berlinskog ugovora (tj. aneksija Bosne i Hercegovine te novopazarskog sandžaka) pitanje eminentno europskog karaktera i do promjene nipošto ne može doći bud kakovim separatnim sporazumom između Rusije i Austro-Ugarske. S druge pak strane pripravnici smo priznati i to, da isto to važi iza sva pitanja što se tiču Carigrada, njegova okoliša i morskih

tjesnaca. Ali ipak pored svega toga, s obzirom na golemu važnost što je imaju ta dva pitanja za objije zemlje, koje žele da se ona riješe u recipročnom interesu njihovu, carska je vlada spremna prihvatiti diskusiju o njima u duhu prijateljskog reciprociteta.” (Bittner Ludwig und Übersberger Hans: *Östervich – Ungarns Anssenpolitik*, vol. I, Wien 1930., 9-11).

Kao što se jasno iz ovih svih izvoda vidi, Sandžak je postao objektom sebične igre pojedinih velevlasti, te se samo toj okolnosti, a nikakvim možebitnim narodno-političkim, geografskim, privrednim ili prometnim razlozima ima pripisati izdvajanje ove oblasti iz njenoga prirodnog okvira Bosne i Hercegovine, odnosno Hrvatske.

Aehrenthalov projekt o sandžačkoj željeznici nije bio ništa manje sebičan i zasnovan na imperijalističkim porivima, kao i sve ostale manipulacije sa Sandžakom. Još je u prosincu 1907. njemački poslanik kod Porte, barun Marschall, vraćajući se iz Berlina u Carigrad, pohodio u Beču ministra Aehrenthala, koji mu reče, na kraju razgovora što se kretao oko pitanja makedonskih reforama, kako želi da se iz balkanske krize svakako izbije koristi i za Austro-Ugarsku. Radi toga da će već do koji dan zatražiti pristanak od sultana, da može izgraditi željeznicu od bosanske granice kod Uvca, pa preko Novopazarskog sandžaka do Kosovske Mitrovice, da na taj način dobije direktnu vezu preko Makedonije do Soluna (*Die grosse Politik der europäis-chen Kabinette 1871–1914*, vol. XXII, 466 i dalje).

Aehrenthal je podkraj jednog ekspozea u odborskoj sjednici ugarske delegacije od 27. siječnja 1908. iznio prijedlog austro-ugarske vlade sultanu Abdul-Hamidu, da joj dopusti izgradnju sandžačke željeznice.

Makar je dao čitavoj stvari nedužnu formu, Aehrenthalov je prijedlog izazvao buru nezadovoljstva u čitavoj Europi, izuzevši Turske i Njemačke. Naročito se protiv ove osnove digao Izvoljski, koji je, videći da ne može zabraniti izgradnju sandžačke željeznice, jer je to sultan kao suveren dopustio, izašao sa traženjem izgradnje dunavsko-jadranske željeznice preko Srbije, Makedonije i Albanije. Aehrenthal, svjestan za neizvodivost toga plana, pristao je na izgradnju dunavsko-jadranske željeznice, ali je istodobno, ne očekujući toliku reakciju u vezi sa projektom sandžačke željeznice, i od svoga nauma prilično ohladnio. (O sandžačkoj željeznici vidi poblize Angyal David, *Törteneti tanulmanyok*, Budapest 1937, 431-449).

Sve ove činjenice upozoruju, da se i danas pitanju Sandžaka mora posvetiti puna pozornost, samo ovaj puta sa manje sebičnosti, ali više smisla za stvarne potrebe i želje tamošnjeg stanovništva, i uvažavajući prirodnu upućenost i povezanost te oblasti sa susjednim hrvatskim krajevima.

Nastojanja sandžačkih muslimana za ujedinjenje sa Bosnom, odnosno Nezavisnom Državom Hrvatskom

Nije beznačajno spomenuti da je prvi kulturni preporoditelj među Hrvatima muslimanima, ili, kako ga naziva dr Safvet-beg Bašagić, “prva lasta duševnog preporoda bosanskohercegovačkih muslimana”, Sandžaklija Mehmed Šaćir Kurtćehajić iz Bijelog Polja. On je prvi novinar iz redova Hrvata muslimana. 1872. godine pokrenuo je i tiskao u Sarajevu nezavisni list *Sarajevski cvijetnik*. List je izlazio osim na turskom, i na krasnom hrvatskom jeziku.

U svim pokretima bos. herc. muslimana, muslimani su iz Novopazarskog sandžaka uzimali odjela i vidno se isticali. I prilikom otpora koji su Hrvati muslimani dali austrijskoj okupatorskoj sili 1878. sandžački su muslimani manifestirali svoju povezanost sa ostalom Bosnom. Odluka Berlinskog kongresa najviše je zapravo njih pogodila, pa nije začudo da su baš oni iz svoje sredine dali glavnog pobornika oružanog otpora, Vehbi efendiju Semsekadića, čuvenog pljevaljskog muftiju, kao i zapovjednika bosanske vojske, Pljevljaka Smailbega Selmanovića-Taslidžaka.

O muftiji Semsekadiću skoro je izdao posebnu monografiju Sandžaklija Kasim Hadžić. Podpuno se slažemo sa zaključnim razmatranjima pisca, koji kaže sljedeće: “Najveće je međutim značenje Semsekadićevog pokreta u tome, što je on išao prije svega protiv cijepanja Bosne i Hercegovine, koje je austro-ugarskom okupacijom izvedeno. Novopazarski Sandžak, rodni kraj muftije Semsekadića, koji je oduvijek bio sastavni dio zemalja koje nose naziv Bosna i Hercegovina, izlučen je tada iz svojeg naravnog i povijesnog okvira, te sve do naših dana dijeli drugčiju sudbinu od svoje matice zemlje. Semsekadić je bio duboko svjestan činjenice da sandžačkim muslimanima nema napredka bez zajednice s njihovom braćom u ostalim djelovima negdanjeg bosanskog vilajeta. Nisu se Sandžaklije pod vođstvom pljevaljskog muftije bezrazložno latili oružja, nego su svi odreda duboko bili svjesni činjenice, da samo zajednički s ostalom svojom braćom predstavljaju snagu, o kojoj će se voditi računa. Pljevaljski je muftija svima pokazao kako se treba boriti za svoju rodnu grudu, a iznad svega je njegov pokret ukazao na to, da su se sandžački muslimani s oružjem u ruci oprli odvajanju svoga kraja iz njegova naravnoga i povijesnoga okvira. Primjer pljevaljskog muftije ostao je desetljećima putokazom svima kasnijim generacijama, jer su sandžački muslimani uvijek težili i svoja nastojanja upravljali za ponovnim uključivanjem Sandžaka u njegov trnoviti put od onoga dana kada je Sandžak izdvojen iz sklopa Bosne i Hercegovine. Ne samo da se Sandžaklije od tada nisu mogle

nesmetano kulturno i prosvjetno razvijati, nego je i njihov biološki opstanak bio doveden u pitanje, i samo zahvaljujući svojoj žilavosti i velikoj otpornosti uspio se je tamošnji naš elemenat održati na svojim ognjištima.”

Težnje sandžačkih muslimana da se sjedine sa svojom braćom u ostalim krajevima manifestirale su se i tijekom prošloga rata. One su najbolje došle do izražaja na poznatoj sjeničkoj konferenciji od 1917. godine, kojoj je spomenuti Kasim Hadžić posvetio poseban članak u *Hrvatskom narodu* od 31. X 1943. Hadžić između ostalog daje sljedeće podatke:

“I za vrijeme prošlog svjetskog rata Sandžaklije su digli svoj glas, traživši preko svojih predstavnika ponovno uključenje Sandžaka u njegov povijesni okvir. U kolovozu 1917, istaknuti političar i pljevaljski gradonačelnik Mehmed-paša Bajrović, sazvaio je na konferenciji u Sjenici gradske načelnike i druge ugledne predstavnike sandžačkih muslimana. U svemu je na konferenciji bilo prisutno 25 najuglednijih predstavnika sandžačkih muslimana. Koliko nam je poznato, konferenciji su, uz pašu Bajrovića, prisustvovali još sljedeći: ispred grada i kotara Pljevalja, osim Bajrovića, ugledni trgovci Bido Abdičev i Osmanaga Dizdar, te Teufikbeg Tahirbegović, koji je vodio zapisnik. Prijepolje su zastupali gradski načelnik Murat Hašimbegović i Husni ef. Jusufagić. Iz Priboja je bio prisutan gradski načelnik Hasanagić. Iz samog mjesta gdje se održavala konferencija bio je prisutan gradonačelnik Rušid ef. Spahović. Bijelo Polje je zastupao gradski načelnik Hilmibeg Kajabegović, Berane i beranski kotar gradonačelnik Duljko Ramsuhović i načelnik jedne seoske općine Ahmed Šahman, inače ljekarnik. Iz Novog Pazara je na konferenciju bio došao gradonačelnik Rizabeg Muratbegović, iz Nove Varoši načelnik Sulejman ef. Šećeragić, dok je gradić Rožaj na albanskoj granici zastupao muderris Sulejman ef. Čatović. Feratbeg Draga, gradonačelnik Kosovske Mitrovice, koja je u tursko doba također pripadala Sandžaku, iako pozvan, nije konferenciji prisustvovao valjda stoga, što se nacionalno osjećao Albancem.

Sjenička je konferencija zasijedala dva dana. Po završetku zasijedanja donesen je jednoglasni zaključak, da se od bečke vlade traži vraćanje Sandžaka Herceg-Bosni, kojoj je oduvijek pripadao. Usljed poznatog završetka rata, u kome je Austrija ispala pobjeđenom, sjenička je rezolucija ostala bez ikakva učinka.

Tekst sjeničke rezolucije nismo mogli pronaći, međutim su sačuvani zapisi pljevaljskog gradskog poglavarstva, iz kojih se vidi da ni Mehmedpaša Bajrović nije radio na svoju ruku, nego da je na saziv konferencije od naroda bio ovlašten. Na sjednici od 8. kolovoza, prema zapisniku, ‘Gospodin

gradonačelnik dostavlja, da namjerava odputovati u Sjenicu, gdje će biti prisutni i ostali načelnici Sandžaka, te traži ovlaštenje, da li će biti vlastan u ime grada i gradske budućnosti što govoriti, vijećati, predlagati i potpisivati. Odbor jednoglasno odlučuje, da g. gradonačelnik Mehmedpaša Izet Bajrović, ovim dobija ovlaštenje u ime cjelokupnog građanstva grada Pljevalja, te što bude on učinio, to su svi učinili i pristali.' Po povratku Mehmed pašinom iz Sjenice, gradsko je vijeće opet održalo sjednicu 25. kolovoza, te se u zapisniku, među ostalim, bilježi i ovo: 'Gospodin gradonačelnik Mehmedpaša Izet Bajrović uzima riječ i dostavlja, da je on, kao što je to odlukom vijeća jedanaeste sjednice od 8. augusta tek. god. bio ovlašten u Sjenici zastupati grad Pljevalje, te smo svi načelnici iz Sandžaka održali nekoliko sjednica na kojima je donijet zaključak, da se umole C. i K. vlasti da bi Sandžak pripao uz Bosnu, pošto historijom i jezikom pripadamo istoj, a ne Crnoj Gori, te u krajnjem slučaju, ako to ne bi uslijedilo, onda je umoljeno za autonomiju Sandžaka. Odbor podpuno zadovoljan prima k znanju.'

Odmah nakon prevrata od 1919. srbske su vlasti povele kazneni postupak protiv podpisnika sjeničke rezolucije. Prva mjera je bila, da se podpisnicima koji su se zatekli u Sandžaku, a nisu se blagovremeno sklonili – zabrani kretanje izvan mjesta u kome se nalaze. U jesen 1919. počela su zatvaranja i progoni ne samo sjeničkih rezolucionaša, nego i svih uglednih muslimanskih prvaka Sandžaka. Prvo su pozatvarani svaki u svome mjestu boravka, a kasnije su svi dovedeni u Novi Pazar, gdje su pretrpjeli sve stupnjeve srbske tiranije i mučenja. Prijepoljski gradonačelnik Murat beg Hašimbegović i ljekarnik iz Berana Ahmet Šahman umriješe u zatvoru. Za Šahmana se zna, da je pri sprovođenju u zatvor bio otrovan, i već prvog dana boravka u novopazarskom zatvoru podliježe otrovanju.

Stanovit broj podpisnika sjeničke rezolucije na vrijeme se sklonilo u emigraciju. Tako je Mehmed paša Bajrović bio u Sarajevu, gdje je bolestan ležao u bolnici. Zapisničar sjeničke konferencije, Tefikbeg Tahirbegović bio je devet mjeseci u bijegu, te se je krio po raznim mjestima Bosne i Hercegovine. Najzad bi uhvaćen u Foči, i po srbskim oružnicima odveden u novopazarski zatvor. U to su vrijeme sandžački muslimani proživjeli svoje najcrnje dane. U masama zatvarani i ubijani, te ih je usljed srbskih zuluma i tiranija morao veliki broj napustiti svoju rodnu grudu i sijati kosti po Anadolu. Novopazarski gradonačelnik Rizbeg Muratbegović na vrijeme se sklonio u Tursku, gdje je i umro. U svom bijesu, srbske su mu vlasti popalile sav imetak koji mu je ostao u Novom Pazaru, te mu je čeljad ostala bez kuće i kućišta. Najtužnija je sudbina bjelopoljskog gradonačelnika Hilmibega Kajabegovića, koji je po

povratku iz emigracije bio ubijen na putu kući, i to od svojeg ćipćije (kmeta) Marka Deževića, komu je Hilmibeg jednom prilikom i glavu sačuvao, krijući ga od okupatorskih austrijskih vlasti u svojoj kući. Hilmibeg je išao iz Sjenice u Bijelo Polje u pratnji Arifa Ljuce, Huse Ljuce i Hakije Hašanina. Pritisnuti od daleko brojnije i organizirane četničke bande, sva četvorica su ubijeni i na najokrutniji način, kako to samo četničke zvijeri znaju izmrcvariti. Zločinci su svojim žrtvama rezali komad po komad mesa i bacali po okolici. Usljed toga nije se kasnije mogla pronaći ničija čitava lješina. Zanimljivo je spomenuti, da je ovo bezprimjerno četničko krvoproliće rasvjetlila jedna muslimanka, i to sestra ubijenog Arifa Ljuce, koja se preobukla u odjeću srbske prosjakinje i došla u kuću Marka Deževića, gdje je pronašla djelove odjeće svoga brata. Na vješt način ona je iz usta samoga ubojice dobila priznanje o groznom ubojstvu. Tom je prilikom saznala da je u ubojstvu bio upleten i jedan srbski major, što se je prilikom povedenog postupka ustanovilo. Isti je major, po intencijama srbskih vlasti, organizirao masovno ubijanje muslimana koji su se, kao austrijski dobrovoljci, vraćali nakon rata svojim kućama. Povratnici su u selu Barama (na granici bjelopoljskog i sjeničkog kotara) predusretani od naoružanih i organiziranih četnika, i ubijani. Kako su bili bez oružja, nisu imali mogućnosti obrane, te tako nijedan koji je tuda prošao, nije iznio živu glavu. Po okolnim šumama, nekoliko godina kasnije, čobani su nailazili na brojne ljudske kosture koji nikada nisu zakopani.

Po završenom postupku protiv podpisnika sjeničke rezolucije, predmet je ustupljen novopazarskom prvostepenom sudu. Ovaj je sud svojim rješenjem 1920. stavio pred porotni sud i u pritvor sve 'osumnjičene'. Njihov je rad kvalificiran kao 'djelo veleizdaje', predviđeno po čl. 87 pod b. Kaznenog zakona za Kraljevinu Srbiju. Podpisnici se rezolucije optužuju, 'što su za vreme neprijateljske okupacije u mesecu avgustu 1917. održali zbor u nekoliko sednica u varoši Sjenici, na istom večali i doneli odluku, da se umole vlasti bivše austrougarske monarhije, da se Novopazarski Sandžak ocepi od državne teritorije Kraljevine Srbije, koja je za istu ratovala – i prisajedini državnoj teritoriji austrougarske monarhije, i to njenoj pokrajini Bosni i Hercegovini, a ako im se ta odluka ne bi prihvatila i privela u delo, onda da se Sandžak proglasi autonomnom državom, pa su ovaku odluku i poslali gubernijama na Cetinju i Beogradu, moleći ih da ovu odluku odobre, i time svesno učinili poduhvat kojim se ide na to da se njihova zločinačka namera za odvajanje i spajanje jednog dela srpske teritorije neposredno u izvršenje privede.'

Ovo rješenje novopazarskog prvostepenog suda osnažio je i kasacioni sud u Beogradu. Međutim, do glavnog pretresa nije došlo. Na zauzimanje

parlamentarnog kluba, muslimanske organizacije pod predsjedanjem muftije kasnijeg reis-ul-uleme Hadžihazif-Ibrahim ef. Maglajića, a ukazom od 17. veljače 1921. br. 6671, to 'delo veleizdaje' je oprosteno i predano zaboravu. 24. veljače, optuženi koji su preostali živi, pušteni su na slobodu i postupak je konačno obustavljen.

Od potpisnika sjeničke rezolucije danas su možda u životu još samo trojica, i to Rušid ef. Spahović, koji je u dubokoj starosti i živi u Sjenici, Huseinbeg Hasanagić iz Priboja i Tevfikbeg Tahirbegović iz Pljevalja. Možda su i oni poginuli ovih dana u borbi sa srbskim bandama.

Borba Sandžaklija za rješenje pitanja njihovoga kraja nije još dovršena. Šta će konačno biti sa Novopazarskim Sandžakom, to će se vidjeti kasnije, ali jedno je već sada sigurno: nikada muslimani Sandžaka, koji su i nacionalno i vjerski vezani uz svoju istokrvnu braću Hrvate u Bosni i Hercegovini, neće pristati da se Sandžak veže bilo uz koga drugog, jer je Sandžak i povijesni i naravni dio hrvatske Herceg-Bosne, koje je stoljećima bio sastavni dio.”

Kako smatramo sjeničku konferenciju jednim važnim događajem u nastojanjima sandžackih muslimana za sjedinjenjem sa svojom ostalom braćom, to ćemo pokloniti pažnju i pisanju jednog drugog Sandžaklije, Ilijasa Dobradžića, koji u sarajevskom *Osvitu* od 24. X 1943. između ostalog u mnogo čemu nadopunjuje Hadžića. Ujedno, Dobradžić donosi neke značajne podatke o kongresu muslimana Sandžaka, Kosova i Makedonije, gdje su također došle do izražaja težnje muslimana Novopazarskog Sandžaka i njihova povezanost sa Bosnom. Dobradžić između ostalog piše:

“Izvjesno je da bi tadanje oblasti pokrenule poslije 1918. godine proces protiv učesnika sjeničke konferencije kada bi im došao pogodan čas, međutim može se stvarno utvrditi da je kongres muslimana Sandžaka, Kosova i Makedonije, održan u Skoplju 1919. godine bio stvaran povod za njegovo pokretanje, i kao naručen. Na kongresu su bili zastupljeni svi okruzi spomenutih područja u kojima žive muslimani po svojim izaslanicima. Na ovom kongresu je imala da se donese odluka kako će se politički orijentirati i deklarirati muslimani gornjih područja. Tadanja vlada demokrata, preko Hasana Rebca i Hidajeta Kulinovića nastojala je da predstavnike Sandžaka, Kosova i Makedonije uvjeri u potrebu i korisnost pomaganja demokratske stranke, odnosno, pristupanju muslimana istoj. Osim ovoga nastojanja, na kongresu su istaknuta dva prijedloga – jedan Midhabbega Hodžića, izaslanika bjelopoljskog okruga, da se muslimani Sandžaka, Kosova i Makedonije politički ujedine sa bosansko-hercegovačkim muslimanima; te drugi prijedlog nekih predstavnika Makedonije i Kosova, da se muslimani spomenutih područja

posebno i samostalno organiziraju u svoju vjersko-političku organizaciju. Kongres je zasjedao pet dana, pa je izabrao deset članova privremenog vođstva, koji će izraditi nacrt programa i podnijeti ga Kongresu na pretresanje. Na svojoj posljednjoj sjednici kongres je odobrio nacrt programa koji je sadržavao zahtjeve muslimana Juga i Sandžaka, a oni su bili uglavnom ovi:

Slobodu osobnu i imovnu, slobodu političkog organiziranja u partije, pravično rješenje agrarnog pitanja, otvaranje manjinskih škola za Turke i Arnaute, učešće muslimana u općinama srazmjerno broju pučanstva, te još neke druge zahtjeve.

Tadanji ministar unutarnjih poslova bio je oslobođen što plan demokrata da se muslimani Juga i Sandžaka zajednički vežu uz demokratsku stranku nije uspio, pa je nastojao da rad privremenog vođstva kongresa onemogućí, i njihove zahtjeve dezavuiše. Protiv pojedinih učesnika kongresa digao je pravu hajku, imputirajući im razne grijehе protiv države. Izgleda, da je tadanje oblasti najviše ozlijedio prijedlog Midhad bega Hodžića, pa su ga na mig iz Beograda zatražile bjelopoljske okružne oblasti od novopazarskih oblasti, kamo se je on bio sklonio poslije skopskog kongresa, navodno radi toga što je neovlašteno zastupao bjelopoljski okrug. Nad bjelopoljskim uglednicima muslimanima vršen je pritisak kako bi od istih iznudili izjavu da oni nijesu ovlastili Midhad bega da on uopće u njihovo ime nastupa na kongresu, a posebno da traži zajedničko političko organiziranje sa muslimanima Hercegovine. Kada to oni nijesu nikako htjeli učiniti, iako pritiješnjeni zulomom i najstrašnjim prijetnjama, bjelopoljske su oblasti zatražile od novopazarskih oblasti da ga one sprovedu za Bijelo Polje da bi bio preslušan, što je kao visoki činovnik Ministarstva unutarnjih poslova naredio paljenje erumskih i urumskih crkava i naselja u Turskoj.

Pod najstrašnjim okolnostima, iako bolestan od nogu, bio je pod oružnicima sproveden za Bijelo Polje. Najstrašnji doček bio mu je pripremljen u Bijelom Polju. Dočekan je od provokatora sa podsmjehom, porugom, zviždanjem, poklicima mržnje i ogavnih uvreda. Bjelopoljski muslimani, koji su preživjeli toliko tragičnih događaja, bili su toga dana toliko neraspoloženi da bi to mogli gledati i trpiti. Prolazeći čaršijom, Midhad beg je bio kuražan i dostojanstven, pa je u prolazu zatražio od brata pisca ovih redaka da mu pošalje postelju u zatvor, rade čega je ovaj bio odmah stražarno sproveden u okrug i osuđen na zatvor. U čuvenoj kuli Martinovića, sagrađenoj prije četiri stotine godina, nazvanoj 'četvrtača', on je čamio nekoliko mjeseci izolovan od ostalih zatvorenika, a da nije smio ni s kim razgovarati i ma koga primati u posjete. Čak je i njegovoj straži bilo zabranjeno da smije bezpotrebno s njime

razgovarati. Potom su uhapsili dva njegova brata: Arifa efendiju, koji je bio predsjednik općine koričke za vrijeme austrijske okupacije, i Ejub efendiju, koji je bio također predsjednik iste općine kasnije, u doba Jugoslavije.

Tri brata u tri kata tamnovala su tada u Bijelom Polju. U najdonjem mračnom i memljivom katu, okovanih nogu u teško gvožđe, ostarjeli i bolesni Arif efendija čamio je, dok je u drugom bio Ejub efendija, također okovan, a u trećem, bez okova, Midhad beg.

Tri brata ugledne i po dobrom glasu čuvene u Bihoru i cijelom Sandžaku obitelji Hodžić tamnovala su bez presude, a da nijesu odgovarala stvarno ni za šta. Midhad beg radi spomenute imputacije, a Arif efendija i Ejub efendija, radi toga jer su mu braća. Sva su trojica ostala u zatvoru nekoliko mjeseci, pa su Ejub efendija i Arif efendija kasnije pušteni, a Midhad beg zadržan u privatnom stanu u domaćem pritvoru. Sjećam se, nosio sam mu novine i poštu kao svršeni đak pučke škole, i dobro pamtim, kad me je radi toga priveo po oružnicima u svoju kancelariju tadanji okružni načelnik Tomica Čukić, pa me strašno grdio i šamarao. Bio je to moj prvi kontakt sa oblastima i vrlo bolan, pa sam radi toga kasnije kroz život veoma nervozno i bojažljivo primao k znanju pozive sviju oblasti.

Midhad beg Hodžić je rođen u selu Godijevu kotara bjelopoljskog, a braćić je Hasan efendije Hodžića, narodnog zastupnika u carskom turskom parlamentu u Carigradu, koji je bio predsjednik Okružnog suda u Prištini. Srednje škole je završio u Carigradu, izdavajući đачki list preko koga je dobio đake ‘Darušefekes’ protiv Abdul Hamidovog absolutističkog vladanja. Podstaknuti temperamentnim člancima, đaci spomenute škole jednom su jurišali na balualiju (portu). Svršivši taj zavod, upisao se je na pravni fakultet i stupio u vezu sa mladoturskim emigrantima, i dalje vodeći najoštriju i najopasniju borbu protiv tadanjeg režima. Nakon mladoturskog prevrata, kao član solunskog kluba, igrao je veliku ulogu u borbi protiv kontrarevolucije i za uspostavu ustavnosti. No nakon ubijstva Nasim paše razišao se sa svojim političkim drugovima, i iza balkanskog rata pobjegao u Sarajevo, a odatle u Pariz, Beč, Švicarsku i neke druge europske centre. Pomirivši se ponovno sa mladoturcima, vratio se opet u Carigrad i nastavio zajednički rad sa njima.

Po slomu centralnih sila Midhad beg se kao istaknuti germanofil sklonio u Skoplje, gdje je u političkom životu muslimana Juga i Sandžaka najživlje učestvovao, pa je bio izabran u konstituantu za okružje Pljevalja, na čije je mjesto došao tadanji muftija bjelopoljski Mustafa Salihbegović, rodnom Visočak, jer su tadanje oblasti onemogućile Midhadov izbor. Umro je 1928. godine u Skoplju kao vjeroučitelj.

Da su ondašnje oblasti htjele pošto-poto osvetiti se revolucionarima za njihovo učešće na sjeničkoj konferenciji, najzornije ilustrira ovaj primjer. Ubojstvo Hilmi bega Kajabegovića, gradonačelnika bjelopoljskog, najbolji je dokaz tomu. Hilmi beg se je bio sklonio po slomu Austrije u Sarajevo, pa kada je izgledalo da su se počele sređivati prilike u Sandžaku, zaželio je povratiti se u Bijelo Polje, te se je kod Stepe Stepanovića za njegov povratak osobno zauzimao tadanji reis-ul-ulema Džemaluddin ef. Čaušević. Tek kad je dobio traženu dozvolu i osobnu preporuku od Stepe Stepanovića da mu se na putu učine sve olakšice, Hilmi beg je pošao u Sandžak.

Na putu od Sjenice za Bijelo Polje, u selu Trešnjevici, tragično je završio svojim životom, najsvirepije masakriran i u komade isječen od svoga kmeta Marka Deževića i drugih razbojnika i četničkih zvijeri.

Nije još rasvijetljeno kako je došlo do tragične smrti Hilmi-begove, da li su ga sjeničke vlasti izdale razbojnicima baš po višem nalogu oblasti da ga oni ubiju, ili su ga tamošnje (sjeničke) oblasti samostalno izdale, kao što su to redovno u one dane činile, prepuštajući mnoge nevine ugledne muslimane razbojničkoj 'milosti' i 'uvidavnosti'.

U procesu, jedinom koji je vođen po ubijstvu muslimana u Sandžaku, u periodu od 1918. do 1924. godine, bio je umiješan i jedan major, koji je, pozvat na odgovornost, izvršio samoubojstvo u Sarajevu, bacivši se sa trećeg kata jedne kuće. Spomenuti je major bio upleten u Hilmi begovo ubojstvo, pa se točno ne zna da li je pozvat na odgovornost radi toga, ili zbog optužbe Selim age Skalonje, trgovca iz Prijepolja, koji ga je optužio zajedno sa časnikom Baruhom, što su obojica iznuđavala novac od Skalonje i drugih građana muslimana iz Prijepolja. Baruh se je iz ovoga spora izvukao kao 'nevin', dočim je spor protiv majora, čije mi ime i prezime nije poznato, radi njegovog samoubijstva prekinut.

Hilmi beg je bio član bogate i čestite posjedničke obitelji Kajabegovića, pa je bio plemenit, pun takta, bistar, vrlo ugledan i čuven po cijelom Sandžaku. Iako čak i bez srednje škole, on je, čitajući i stalno se družeći sa turskim i austrijskim časnicima, bio u obhođenju pravi Europejac. Jednom prilikom, njegov sin Izetbeg, pokazujući mi neopljačkani dio Hilmi begove biblioteke, sa ponosom me je upozorio na djela ruskih pisaca Dostojevskoga i Tolstoja.

O Hilmi begu mogao bi nešto više reći D. Vesely, šumarski inženjer, koji je bio za vrijeme okupacije Sandžaka po Austriji časnik u Bijelom Polju i uz to, dobar prijatelj Hilmi begov."

Svijest sandžačkih muslimana o njihovoj povezanosti sa ostalim Hrvatima muslimanima nije zatomila niti nakon propasti Jugoslavije 1941. godine.

Odmah po obnovi Nezavisne Države Hrvatske, dok još hrvatska vojska nije bila ušla ni u Sarajevo, sandžački su muslimani poslali iz svih kotareva svoje predstavnike, da ovi zatraže pripojenje Sandžaka svojoj matici, Herceg-Bosni. U povodu rođendana Führera Adolfa Hitlera, skupine sandžačkih Hrvata, koji su se 20. travnja 1941. zatekli u Sarajevu, čestitala mu je rođendan i izrazila želju, da se Sandžak ponovo nađe u svom povijesnom i naravnom okviru. U to je vrijeme upućen i brzojavni pozdrav Poglavniku, kojem je takođe izražena želja svih sandžačkih Hrvata za vraćanje Sandžaka u okvir ostalih hrvatskih zemalja, kojima ovaj kraj i po svojoj povijesti, i po svom geopolitičkom smještaju spada. Nekoliko dana iza toga, posjetilo je jedno veliko izaslanstvo Sandžaklija izaslanika hrvatske državne vlade u Sarajevu.

Nakon toga je dne 29. travnja 1941. unišla hrvatska vojska u Sandžak (prvo u kotareve Priboj i Prijepolje, zatim u Pljevlja i Novu Varoš, i najzad u Sjenicu – kulu hrvatskog otpora), oduševljeno dočekana od tamošnjeg hrvatskog muslimanskog življa. Dolazak talijanske vojske u Sandžak, koja je, kao i drugdje u Hrvatskoj, išla na ruku četnicima, pa ih pače indirektno pomagala u njihovim strahovitim izgredima nad muslimanskim življem, nije pokolebala naše Sandžaklije u njihovim nacionalnim i političkim nastojanjima, da im je sudbina najuže povezana sa sudbinom hrvatske Bosne.

H. M.

WHO WAS HALID MANDIĆ, AUTHOR OF THE PRO-USTASHA STUDY ON NOVI PAZAR SANDŽAK

Abstract: The text we are publishing is part of the Croatian State Archives, NDH collection. On the title page, next to the coat of arms of the FNRJ, it says “MNO FNRJ, Arhiv narodnog oslobodjenja, br.reg 3/2, k.284, V 13.” The document is written in Latin script, on a typewriter, has 36 pages and has initials H.M. inscribed at the beginning and the end of the document. Services that had access to this document wrote under the initials “Halid Mandić”, which unequivocally established the authorship of this document. That the document was not given any special importance is confirmed by the fact that in numerous police statements and hearings in which Halid Mandić was questioned after 1945, this study is never mentioned, nor do the police authorities express an interest in finding out how the document was created, by whose order and what was its purpose. Due to all of the above, this document is more interesting for us as a testimony of an ideology that saw Muslims as the “Croatian flowers”, or rather in accordance with the claim that “*Novi Pazar Sandžak has existed as a political problem only since the Berlin Congress of 1878, when this area, which until then was an integral part of Bosnia and Herzegovina - and therefore a common part of Croatian living space - was separated from its mother country in the international political game*” as stated in the introductory part of this document.

In any case, finding themselves between two great nationalistic ideologies (Ustasha and Chetnik) both of which considered Muslims to be part of “their people”, Muslims suffered from both sides, with the absurd conclusion that the protagonists of these ideologies, one of which considered Muslims “Croatian flowers” and the second considered them “Serbs”, were in fact killing “their own people”. “Killing your own” would be a historical stupidity that could be attributed to both, if it were not an ideological matrix whose goal was the destruction of a nation, while ideology itself was only a means that would speed up the realization of that goal. All this further determined the bitter fate of this people not only during the Second World War. Because recognizing the “other” only when you execute them is nothing else but the inability to publicly acknowledge the uniqueness of that other. Otherwise, you are “killing yourself”, which would be a paranoid suicide no one would want, especially not any civilized people. All in all, the integral publication of this document, without editorial or critical observations by the editor, is aimed at the complete preservation of its authenticity, as it seems to us that this document is a striking example of one of the two mentioned ideological patterns.

Keywords: Halid Mandić, Novopazarski Sandžak, Independent State of Croatia